

MENGER ANTAL

ÚJ ERKÖLCSTAN

FORDÍTOTTA

ORMÓS EDE

BEVEZETÉST ÍRTA

S O M L Ó BÓDOG

1907.

GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

BUDAPEST, IV., VERES PÁLNÉ-UTCA 16.

LÉGRÁDY TESTVÉREK KÖNYVNYOMDÁJA, BUDAPEST.

BEVEZETÉS

Vannak szocialisták, akiket a forradalmi hangulat, az elégtelenség vagy az igazságosságunk heve, szóval érzelmi tényezők ragadtak magukkal korunk nagy szociális forгатagába. Menger Antal nem ezek közé tartozik, ő ama másik, sokkal kisebb csoport tagja, amelyet tisztán értelmi okok, a gondosan mérlegelt tudományos érvek súlya vittek fokról-fokra a szocializmus felé. A vagyontalanok, a kitagadottak iránti rokonézés ugyan nála sem hiányoztak, de ennek az érzelmi momentumnak egyelőre a régi jog keretein belül igyekezett eleget tenni. Mint a bécsi egyetemen a polgári perrendtartás professzora, először is ezen a téren javasolt szerényebb reformokat, nem menve túl nagyon messze a pozitív jogászok szokásos jogreformátori határain. Ez volt első fázisa az ő hatalmas reformtevékenységének.

Második nagy munkájában már készülöben

IV

van az új Menger. A tételes jog reformátor itt már jogbölcseleti magaslatoakra emelkedett. E munkájában azt a fontos célt tűzte ki maga elé, hogy a szocializmus alapfogalmait jogi szempontból dolgozza föl. A szocializmus a dolog természetének megfelelően gazdasági problémákból indul ki. A tudományos szemlélők csakis ezt az oldalát, a nem tudóman anyósak pláne csakis az ügynek filantropikus oldalát domborították ki. Ezek a szempontok azonban semmiesetre sem kielégítőek, mert az új rendnek végül is jogi reformok útján kell létrejönnie. Egészen kikerülhetetlen az a kérdés, hogy micsoda átfarmálását igényli a szocializmus a jogi intézményeknek, minő új jogi intézményeket igényel? A tudományos szocializmus a dolognak ezt az oldalát nagyon könnyen vette. A szocializmus nagy teoretikusai ugyan mellékesen olykor megjelölték azt a jogi formát is, amelyet az új rendnek öltenie kell, de főleg a marxizmus nagyon lekicsinyelte az egész kérdést azáltal, hogy minden jogi jelenséget másodlagos, a mindenkori gazdaságtól függő jelenségnek tekintett és megelégedett azzal a kijelentéssel, hogy az új gazdasági rend is majd létre fogja hozni a neki megfelelő jogi rendet, miként ezt megtette minden eddigi gazdasági rend. Sőt a történelmi materializmus elméleti alapján álló egész irodalom és politika szigorúan és tudatosan kitér minden olyan kísérlet *elől* amely a jövődő jog-rendjének megkonstruálására irányul. A *Zukunftstaatnak* minden kifesté-

sét egyenesen tudománytalan utópizmusnak bélyegezi.

Ez az álláspont azonban sokkal kényelmesebb, mint amilyen igaz. Mert ha abból indulok ki, hogy a jogi jelenségek szigorúan a gazdaságiaktól függenek és ha a gazdasági fejlődés bekövetkezendő rendjére bizonyos kikerülhetetlen törvényszerűségeket vallok, akkor nehéz belátni, miért volna tudománytalan eljárás ezeknek a gazdasági törvényszerűségeknek megfelelő jogi intézményeket kutatni. Hiszen nem akármilyen, nem tetszés szerinti, tehát nem utópisztikus jogról, hanem egy, a felismert gazdasági változásoktól függő jogról volna itt szó.

Menger volt az első, aki a szocialista irodalom e nagy hézagát észrevette, aki felismerte, hogy a szocializmus nemcsak gazdaságtani, hanem jogbölcseleti probléma is, amelyet nem szabad olyan fatalisztikusan elütni, hogy az új gazdaság majd létrehozza a maga új jogát. E hézag betöltésének szentelte Menger életének nagy munkáját. És e munka első részletét *A teljes munkahozadékokra való jog* (Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag) című művében tárta elénk 1886-ban. A munka címében kifejezett követelést hámozza ki Menger mint a szocializmus egyik alapvető jogi tételét.

E munka azonban nemcsak ebből a szempontból vált nevezetessé, hanem mellékesen a szocializmus történelmének is egyik fontos vitairatává lett. Sáonger ugyanis, aki kérdését rendkívül lelkiismeret-

tes, az eredeti és sokszor már feledésbe merült írókra visszamenő irodalomtörténeti kutatásokkal szerelte fel, arra az eredményre jutott, hogy a modern tudományos szocializmus alapvető tételei sem Marxtól, sem mint némelyek állítják Rodbertustól származnak, hanem hogy azokat mindketten a régebbi szocialisták írásaiból, Rodbertus főleg Proudhontól és a Saint-Simonisták irataiból, Marx pedig William Thompsontól kölcsönözte,

Menger Antalnak minden nagyobb dolgozata világirodalmi eseménynyé nőtte ki magát. A teljes munkahozadékra való jogot csakhamar francia, angol és spanyol nyelvre fordították le. Következő nagyobb munkája, amelyet olasz és spanyol nyelvre üjtettek át, az 1890-ben megjelent *A polgári jog és a vagyontalan néposztályok* (Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen) című, még híresebbé tette íróját és még nagyobb hatást is ért el. Ez már egyenesen az európai magánjogi törvényhozásban hagyott jelentékeny nyomot. A svájci polgári törvénykönyv tervezete, több osztrák polgári perrendtartási törvény, az olasz magánjog Menger e könyvének világos hatásait viselik magukon. Oly eredmény, amely egy tudományos gondolkodót büszke öntudattal tölthet el.

Hatásának titka: ékesenszóló igazsága és észhez szóló világossága mellett kétségkívül abban a körülményben is keresendő, hogy Menger e munkájában nem távolodott el nagyon messze a mai tété-

VII

les jog alapelveitől, hanem csak oly reformjavaslatokkal állott elő, a melyek a mai magánjog alapelveinek, tehát első sorban a magántulajdonjognak fentartása mellett is keresztülvihetők. Minden olyan kérdést, amely egészen új jogi alapokat igényelt volna, egyelőre kizárt vizsgálódásai köréből.

Mindazonáltal e munkájában is merészen új problémák elé állítja Menger a magánjogot. A jogi fogalmak kihegyezéséből és élesesű definíciókból — úgy találja, hogy elég volt. A mai magánjog törvényelmi előzményei is mind szépen élnek vannak tárva. Tisztába jöttünk tehát az egyes tételek összefüggésével, helyükkel az egész jogrendszerben és az intézmények kifejlődésével. De azt a kérdést, hogy a vagyontalan néposztályok mint érzik magukat e magánjog mellett, amelynek oly gyönyörűen kicsiszolt fogalmi meghatározásai vannak, ezt a kérdést Menger Antal vetette fel először. S a német polgári törvénykönyv tervezetén mutatja ki, hogy a vagyontalan néposztályok a mai magánjog mellett csak éktelenül rosszul érezhetik magukat. Kifejti, hogy ez a tervezet egy arisztokratikus katonaállam uralkodó osztályainak a tervezete, hogy a mai magánjog egyszerűen a vagyonosok magánjoga.

Menger e könyvében tehát már eljutott a jogrendszerek és a hatalmi viszonyok közti szoros összefüggés világos dokumentálásáig. Ezen a ponton azonban nincs megállás egy oly reformer számára,

VIII

aki nem riad vissza attól, hogy gondolatainak következményeit levonja.

Henger levonta ezeket a következményeket. Ma a mai jog a mai hatalmi viszonyok eredője és ha egyáltalában minden jog a mindenkori hatalmi viszonyok eredője, akkor a kitagadott néposztályok sorsán bizony csak kevésbé lehet segíteni a mai hatalmi viszonyok mellett. Nem nagyon lehet segíteni rajtuk e hatalmi viszonyok legjellemzőbb nyomait viselő jogi intézmények keretében. Szóval nem a német polgári törvénykönyv §§-ainak kritikája segít itt, hanem új hatalmi viszonyok és ezeket kifejező új jog.

Menger teljesen megtette ezt a nehéz utat a régi világból az új világba. Megtette olyan életkorban, amelyben csak kevés gondolkozónak adatott meg az a frissesség és ruganyosság, hogy lerázza magáról egy életen át beidegzett világnézet nyűgét és fiatalos energiával teremtsen magának újat. Igaz, Menger az ő régi világában mindig kissé idegen volt. Ez mindenesetre megkönnyítette neki, hogy új világában csakhamar otthonos legyen.

A *Neue Staatslehre* már azé a Hengeré, aki kiküzdötte magát a polgári világ határaiból, ami tételes magánjogásztól bizonyára épp oly nehéz, mint amilyen ritka erő kifejtés. A *Neue Staatslehre*-ben már egészen az új hatalmi viszonyok alapjára helyezkedik és az ő józan modorában kutatja, hogy minő jogi formákban kell azoknak kifejezést keres-

IX

niök. Egy szocialista törvénykönyv első pozitív jogászai és nem fantasztikus kísérlete ez a munka, amely a régi dogmatika romjain egy új korszak pozitív jogát igyekszik megkonstruálni. Merész kísérlet, amelynek céljára Menger hatalmas szociológiai tudásának Menger alapos jogászai képzettségével kellett párosulnia. A könyv alaptételeinek ismertetésére itt nincsen hely. Rövid időn belül különben magyar nyelven is tanulmányozhatja majd az olvasó. Egyik jellemző vonása a közjog és magánjog válaszfalainak ledőlése. a magánjog szocializálódása a széles néprétegek legelemibb életszükségleteinek kielégítése mint fő állami feladat. E szükségletek fedezése tehát nem a magánjog formái között folynék tovább, hanem állampolgári jogok és kötelességek régióiba emelkedik. Ezeket az alap gondolatokat persze nem Menger mondta ki először, de szabatos jogászai ruhába kétségtelenül ő öltöztette azokat első ízben.

Erős meggyőződésünk, hogy az új eszmék győzelmének napján a Menger-féle gondolatmunka nem fog haszontalan okoskodásnak bizonyulni.

Egy nagy hatása azonban már napjainkban is konstatálható. Sokakban, akik a humanizáló vagy tisztán gazdasági szempontokat fejtegető szocialisták munkáit kizárólag szép fantazmagóriáknak szertették tekinteni, Menger keltette fel először azt a sejtelmet, hogy mindezek a nagy dolgok nem fekszenek a lehetőség határán túl. Főleg a jogászok

nagy részéről, akik még ma is túlságosan gyakran „bilincsekben“ okoskodnak, Menger munkája patantotta le e bilincseket. Azon a nyelven, amely az új jogot a legdogmatikusabb elméknek is érthetően fejt ki, eddigelé csak Menger tudott beszélni.

Munkás életének alkonyán a fáradhatatlan öreg még egy lépéssel odább ment és megkísérelte annak az új erkölcsi kódexnek formulázását is, amely az új hatalmi viszonyokból meg kell, hogy szülessen és amely részben máris született. Szembe állítja a hagyományos feudális-kapitalista-militarisztikus morált az eljövendő munkás, kollektivista-indusztriális idők új moráljával.

Ezt az utolsó Menger-könyvet itt veszi az olvasó.

Mindazoknak, akik a modern szocializmus eszmévilágában tájékozódást keresnek, Menger *Új államtana* és *Új erkölcstana* különösen alkalmas és kellemes kalauza lesz.

Ormos Ede dr. derék és hasznos munkát végzett, amidőn az utóbbit a magyar olvasónak is hozzáférhetővé tette.

Tarasp-Fontana, 1906. aug. 25-én.

Somló Bódog.

ELŐSZÓ

A bölcsészet régi, évezredekre nyúló fejlődésében mindeddig csak a gazdagoknak és hatalmasoknak a világ folyásáról való nézeteit fejezte ki. Eredetileg egy közös, vallásos világnézet kapcsolta egybe az összes különféle állásban lévő embereket. Mikor azután a szellemileg magasabban álló néprétegekben a világról és emberről valami önálló gondolkozás kezdett fejlődni, a bölcsészek szükségszerűleg kénytelenek voltak elméleteiket azoknak az előkelő köröknek felfogására alapítani, amelyekhez csaknem kivétel nélkül maguk is tartoztak. Hogyan is gondolhattak volna az ókor büszke bölcsészei, Plató, az arisztokrata. Aristoteles, egy királyfi nevelője, arra, hogy rendszerükben a rabszolgáknak és alacsonyrendűeknek a világ folyásáról való nézeteiket összefoglalják? És lényegileg hasonló viszonyok hatása alatt így maradt ez a mai napokig.

Természetesen a magasság és mélység közötti ellentét leginkább a jog és erkölcs területén lépett

előtérbe; tényleg a bölcsészeti jog- és erkölcsan örök idők óta szertelen egyoldalúság képét mutatja. De a bölcsészet más vidékei: az ismerettan, a metafizika, sőt a természetbölcsészet némely részei is erősen mutatják a nagy ellentét befolyását. A tételek kiválasztása, azoknak tárgyalása, a nehezen érthető előadás minden eddigi bölcsészetre liberális-arisztokratikus bélyeget nyomnak.

Csak mióta a szocializmus a 19. században fölépelt, emelkedett az alsóbb néposztályok hatalma és értelme annyira, hogy egy valódi nép-bölcsészet megalapítása lehetővé és szükségessé vált. Tényleg Saint-Simon, Fourier és az ő iskoláik a tulajdonképeni gazdasági kérdések mellett erkölcsani, metafizikai és ismerettani tételeket is tárgyaltak. De a régebbi angol és az újabb német szocializmus lényegileg csak néhány gazdasági kérdés fejtegetésére szorítkozik, amelyek ugyan a szocialista világfelfogás leglényegesebb elemei közé tartoznak, de annak összes tartalmát távolról sem merítik ki. Ezt a hiányos és egyoldalú szocializmust jogtalanul szokás mint kiváltképen tudományos szocializmust megjelölni.

Miután új államtanomban a szocialista jogrendszert kifejtettem, átadom most a nyilvánosságnak új erkölcsanommat, mely a szocialista erkölcsrendszert legszélső körvonaláiban iparkodik feltüntetni. Céloom, hogy ezt az írást rövidesen egy néppolitika és később egy szintén szocialista álláspont-

ból kiinduló ismerettan kövesse. Más bölcsészeti tanoknak a széles néprétegek szellemében és érzelmében való feldolgozását előrehaladt koromban mindenesetre ifjabb erőkre kell bíznom. Majd ha egykor a szocializmus egész bölcsészeti rendszere előttünk áll, akkor tűnik ki csak világosan, hogy a mi mai bölcsészetünk, bár látszólag tárgyilagos tapasztalaton vagy akár apriorisztikus ismereteken alapszik, mégis a társadalmunkban fennálló rideg ellentétek igen erős befolyása alatt áll.

Bécs, 1905. június hó.

A szerző.

ELSŐKÖNYV
AZ ERKÖLCSE, MINT A HATALOMHATÁSA
A KÖZÖSSÉGEK ERKÖLCSE

ELSŐ FEJEZET.

Erkölc és hatalom.

Minden erkölcs, akár az állam, akár az egyház, a közvélemény vagy más hatalmi tényező¹⁾ alkotja és fejleszti, az emberi akarat és cselekvés szabadságát tételezi föl. Hogy a személy cselekedeteiért a jog, a vallás vagy a társadalom előtt felelősségre vonható legyen, el kell fogadni, hogy azokra szabad elhatározásából vállalkozott. Földrengések, az időjárás katasztrófái és a természet más jelenségei, bár igen gyakran sokkal mélyebben nyúlnak az emberi sorsba, mint az erkölcstelen cselekedetek, mégsem kerülnek sohasem erkölcsi szempontból megítélés alá.

De az emberi akaratnak az a szabadsága, amelyen oly sok jogi, vallási és társadalmi intézmény alapszik, a társadalom hatalmi viszonyainak működése folytán mindenütt az ellentétbe csapott át. A természetes fejlődés útján minden egyén belenő mintegy a családba és ez által a szülők és gyámok védelme, de egyszersmind azok vezetése alá is kerül. Ez a hatalom áthúzódik aztán tetemes részével az iskolába,

¹⁾ V. ö. a szerző „Új államtan“-ában (1. 7.) idézett képviselőit a hatalom elméletének a jog és erkölcs terén.

ahonnan a nagy tömegek rendszerint már a jövő hivatásra előkészítő korba lépnek. Azután következik a férfiakra a katonai szolgálat, a leányokra a házasság, a melyekben a fiatal évek szabadságnélkülisége rendszerint tovább tart, sőt gyakran fokozódik. És ha végre az egyén eljut ahhoz, amit a polgári életben önállóságnak szoktunk nevezni, cselekvéseit hivatása és az ahhoz fűződő hatalmi viszonyok, az állam és egyház, mint láthatatlan drótok ide-oda irányítják. Így a nagy néptömegek minden országban jogilag és erkölcsileg nem szabadok és csak kevés emberrel és cselekedettel szemben lehet általában az akarat szabadságát felállítani.¹⁾

Jelivel tehát a megfigyelés azt mutatja, hogy a társadalom hatalmi viszonyai az egyeseket cselekvéseikben a báb-színház alakjaiként mozgatják, az emberi akarat szabadságának problémája nem érdemli meg a neki gyakran juttatott jelentőséget. Mert micsoda fontossága lehet az akarat szabadságának, holott minden egyént minden fontosabb cselekvésénél az őt körülvevő viszonyok birnak elhatározásra és vezérelnek. A nagy, gyakorlati kérdésekkel szemben, mint ezt számtalan statisztikai tapasztalat bizonyítja, az ember a társadalom hatalmi viszonyaihoz kötve jelen meg, nyilvánítsák őt elméleti álláspontból akár szabadnak, akár nem szabadnak.

Természetesen, az emberi akarat szabadságának bizonyítására gyakran álltak elő bizonyos jelentéktelen cselekvésekkel, melyek az emberiség nagy érdekköreitől távol esnek és ezért látszólag teljesen szabadoknak és korlátlanoknak

¹⁾ V. ö, Paulae: Systematische Ethik II., 9.

vehetők. Így mondják: Ha valaki házából kilép, mégis csak saját belátása szerint mehet jobbra vagy balra. De vajon ez az állítás teljesen találó-e? Azt hiszem, hogy az a valaki hétköznapi bizonyosan jobbra megy a műhelyébe, vasárnap pedig balra sétálni vagy valami szórakozást keresni. És ha az emberi akarat szabadságának hive még ily jelentéktelen cselekvésekben is a szabadságot látná, még mindig igaz marad, hogy az embernek gyakorlatilag jelentős cselekvéseiben a társadalom hatalmi viszonyai uralkodnak.

Az erkölcsen tehát nem azt mutatja, mint oly sok moralista véli, hogy mit kell az embernek tennie, hanem hogy valósággal mit tesz és mit kénytelen tenni a társadalom hatalmi viszonyainak befolyása alatt. Ezért e lapokra legelőször (1. és 2. könyv) a társadalmak és egyének mintegy statisztikai képét fogom vetni anélkül, hogy első sorban az erkölcsi eszményeket és követelményeket tekintetbe venném. Mégis ebből az előadásból is ki fog tűnni, hogy a jelenkor társadalmának hatalmi viszonyai s ezzel együtt erkölcsi állapotai is szűkebb életkörök jólétére irányulnak; majd azután (3. könyv) fejtegetem az eszközöket, melyek által a hatalom és erkölcs az összesség érdekeinek szolgálatára rendelkezhetők. Itt az erkölcsi eszmények és követelmények is elnyerik őket illető jogaikat.

MÁSODIK FEJEZET.

Az erkölcs lényege.

Erkölcös az, aki alkalmazkodik a társadalom hatalmi viszonyaihoz, erkölcstelen, aki azokkal szemben ellentállást fejt ki. Mivel a társadalom hatalmi viszonyai az idők folyamán változnak, elég gyakran megesik, hogy ugyanazokat a személyeket és cselekvéseket ma dicsérik és csodálják, holnap utálják és megbélyegzik.

Erkölcsei megítélés dolgában különös állást foglalnak el a történelmi személyek. Emlékük túléli a társadalom hatalmi viszonyainak legnagyobb változásait, hiszen elég gyakran e változásokat ők maguk idézik elő. Innen származnak az óriási ingadozások az ily férfiak erkölcsi megítélésében különböző korok és népek szerint;

Krisztust pl. a görög-római pogány-kor időszámításunk első századaiban nagyon kedvezőtlenül ítélte meg. Még szellemileg oly magasan álló férfiak is, mint Tacitus és az ifjabb Plinius¹⁾ leplezetlen becsméréssel nyilatkoztak róla és tanairól. Amint azonban a kereszténység a pogány világfelfogást legyőzte, sőt a társadalom összes hatalmi viszonyainak alapjává lett, a Krisztus személyéhez való ragaszkodás csakhamar istenként való imádásig fokozódott. Sőt a kereszténység leghatározottabb ellenesei sem merik Krisztus erkölcsi személyiségét támadni még ma sem, — midőn a tapasztalati tudományok a kereszténységnek csodákban való

¹⁾ Tacitus: Annales XV, 44.; Plinius: Epistolae X, 96. és máshol.

hite ellen csöndes, de ellenállhatatlan harcot folytatnak, — mert óriási, az évezredek folyamán meggyökeresedett hatalmi tényezők állanak velők szemben.

Sokkal csekélyebb eredményt ért el Luther, akinek a nyugoti kereszténységnek csak egy töredékét sikerült megnyernie. Ezért a hivatalos katholicizmus őt még ma is fajtalan, esküszegő szerzetesnek bélyegzi, míg a protestánsok a kereszténység újjáteremtőjét tisztelik benne.

Míg tehát a nagy történelmi személyek kortársaik erkölcsi Ítélete ellen az utókoréhoz felebbezhetnek, addig a hétköznapi emberek, kiknek nyomai haláluk után csakhamar eltűnnek, a jelenkorra és a jelen társadalom hatalmi viszonyaira vannak utalva. Ezért, ha erkölcsi hírnévre akarnak szert tenni, alá kell vetniök magukat az uralkodó hatalmi tényezőknek, főként az államnak, az egyháznak, a birtokrendnek és családnak; akkor aztán érvényesülnek, mint lojális állampolgárok, mint jámbor keresztények, mint becsületes férfiak, gyöngéd férjek és családapák. Természetesen akadnak minden korban személyek és pártok, akik és amelyek ezt az alkalmazkodást az uralkodó hatalmi viszonyokhoz gyáva meghódolásnak érzik, de a nagy tömeg erkölcsösnek és dicséretre méltónak tartja azt.

Természetesen ezeknek az erkölcsi értéket adó Ítéleteknek az alapjukul szolgáló társadalmi hatalomviszonyokkal együtt azonnal el kell tűnniök. Képzeljük csak el, hogy az anarchizmus a mai társadalmi rend romjai fölött egy időre uralomra jut. A lojálisok, a jámborok, a becsületesek, a gyöngédek egyszeriben gyávákká és hülyékké válnának.

Az erkölcsi értékeléseknek ilyenfajta összeomlását,

mégis azonban csekélyebb terjedelemben, átélte Franciaország a nagy forradalomban. A Bastille ostroma óta (1789. július 14.) a franciák túlnyomó többsége előtt csak azok a polgárok voltak erényesek, akik a lehető legtúlzóbb forradalmi érzelmeket tanúsították. De már Robespierre bukása és még inkább Bonaparte sikerült államcsínye óta (1799. november 9.), aki a fizikai erő hatalmi túlsúlyát a szervezetlen néptömegek fölött érthetően elismertette, — mindez teljesen megváltozott; az emberek általában kezdtek szégyelni és eltitkolni forradalmi érzelmeiket és cselekedeteiket. Ez az állapot tartott a júliusi forradalomig (1830.), a mely egy barrikádkirályt emelt a trónra és a forradalmi érzelmeket Franciaországban sokáig magas árfolyamon tartotta. Hasonló tapasztalatokat tettek a többi európai népek is a forradalom és a forradalmi nézetek erkölcsi értékelésében a nagy francia forradalmat követő gyöngé utánzataik alkalmával.

Mivel a hatalom megkaparintása és meghódítása válságos időkben gyakran egészen jelentéktelen körülményektől, egy jókor betört kaputól vagy néhány percnyi késedelemtől függ, ily esetekben a legfontosabb cselekedetek erkölcsi megítélése teljesen a véletlentől függ. Ha a szerb királyi pár az 1903. június 11-re virradó gyilkos éjszakán a belgrádi konakból kiszabadult volna, az összeesküvő tiszteket könnyen legyőzte volna és ezek bizonyosan a bitón végzik életüket, eljárásuk pedig Szerbia összes templomaiban, bíróságainál, iskoláiban és újságaiban, sőt az egész világon megbélyegzésben részesül. Így azonban, mivel a tiszteknek különböző véletlen körülmények kedvelvén, gyors és alapos munkát vé-

gezték, az országgyűlés, mint a haza megmentőit magasztalta őket, cselekedetüket pedig mint hőstettet dicsőítette és az új uralkodóháznak, melynek uralmát az a gyilkos éj alapította meg, nem marad egyéb dolga, mint gondoskodják arról, hogy a királygyilkosság Szerbiában és a külföldön később is, mint valami erkölcsös cselekedet a dicséret és csodálat tárgya maradjon. Természetesen akadt a művelt világban nem egy szőrszálhasogató, aki nem akarta átlátni, hogy hatalom és erkölcs lényegileg azonosak; de az ő kárhoztató ítéletök az általános helyeslés és dicséret mellett semmi jelentőségre sem vergődhetett.

HARMADIK FEJEZET.

A társadalom hatalmi viszonyai.

Mivel az egész erkölcs a társadalom hatalmi viszonyain alapszik, ezeket összefüggő vizsgálat alá kell vonni.

A társadalom legfontosabb hatalmi tényezői jelenleg körülbelül a következők:

1. Az állam- és jogrend.

Állam és jog ma, az egyházi befolyás visszaszorítása után kimagaslóan a legnagyobb társadalmi hatalom. Mindkettő csak azokra a cselekvésekre vonatkozik, amelyeket a jogositott a kötelezettől szükség esetében fizikai erővel is kényszeríthet, akár, mint a jogfejlődés régi korszakaiban, önségély (önbíráskodás) útján, akár, mint későbbi időkben, állami beavatkozással. Mivel az állam és a jog területén minden teljesítendő cselekvés mögött legalább eszmeileg a kény-

szerrel való fenyegetés áll, alighanem nyilvánvaló itt még a gyakorlatlan szem előtt is a hatalom és erkölcs közötti összefüggés. És mivel az anyagi kényszer az erkölcsös cselekvésnek legjobb biztosítója, ezért oly közösségek is, mint az egyház vagy az egyes hivatáskörök, melyek eredetileg minden kényszerhatalom nélkül működnek, későbbi fejlődésük folyamán iparkodtak tagjaikra legalább közvetett kényszert gyakorolni.

Állam és jog három fő területet fognak át: az alkotmány és kormányzat intézményét, a tulajdon intézményét, a család intézményét. E három intézményen belül mozog az egyén élete születésétől haláláig és épen legfontosabb cselekvései állanak jogszabályaik és kényszerök uralma alatt.

De azért teljesen téves volna azt vélni, hogy állam és jog csak a kikényszeríthető cselekvésekben uralkodnak; sőt ezekre való tekintettel kényszer nélkül a cselekvéseknek óriás tömege megy végbe, amelyek tehát a szabad erkölcs birodalmába tartoznak. Egy uralkodó, aki csak miniszterek és hivatalnokok kinevezésére, törvények szentesítésére, hadüzenetre és az alkotmányban biztosított más jogokra volna korlátozva, a világ előtt csak mint egy árnyékkirály jelenne meg; egy igazi királylyal mintegy velejárnak a diadalkapuk, éljen-kiáltások és a hűségnek, alázatosságnak számtalan más megnyilatkozásai, melyekre senki sem kényszeríthető. Nemesek, papok, hivatalnokok és katonatisztek polgártársaik előtt oly tekintélyben és tiszteletben részesülnek, amelyeket semmiféle törvény nem parancsol. És a gazdagok az élet minden mozzanatában nemcsak vagyoni jogaik elismerését követelik a szegényebb sorsúaktól, hanem bizonyos figyelmet

és áldozatkészséget is igényelnek, amelyet csak a legritkább esetekben tagadnak meg tőlük. Vagy képzeljünk egy családot, melyben hiányzik a szeretet és elnézés s mely csak a jogilag kikényszeríthetőre korlátozná önmagát, nem valóságos karriatúraként tűnnék-e föl?

Mindezek a cselekvések kikényszeríthetetlenek; de az érvényes állam- és jogrend nyomán fakadnak; ezért ezeket is, mint erkölcsi cselekvéseket kell tekinteni.

Az erkölcsre a faj és nemzetiség (alább I. 8.) hasonló befolyást gyakorol, mint az állam és jog. Az erkölcshez való viszonyunkban e kettő rendesen egybekerül, mert a legtöbb állam egy vezető faj vagy nemzetiség céljait teszi magáévá; de az a tudat, hogy az állam és annak saját nemzetisége egy és ugyanaz, a vezető személyek hatalmaskodását és csalárd-ságát csak jelentékenyen fokozni szokta. Ott azonban, ahol az állam egy bizonyos fajt vagy nemzetiséget elnyom, természetesen egy különös faji vagy nemzetiségi morál képződik, amely az emberi cselekvésre napjainkban aligha gyakorol csekélyebb hatásokat, mint a középkorban a vallási fanatizmus. Nem szükséges itt különös példák felsorakoztatása, mert mindenki tudja, hogy a faji és nemzetiségi érzés a jelenkor egyik legfontosabb erkölcsi hatalmi tényezője.

Állam és jog mellett mint további hatalmi tényező jelentkezik

2. Az egyház.

Az első évszázadokban a római államtól csaknem szakadatlanul üldözött keresztény egyház eredetileg természetesen minden kényszerhatalom nélküli, szabad társaság volt. A középkorban az egyház tagjai cselekvését, mai felfogásunk

szerint akár a kényszer, akár a szabad erkölcs körébe tartoznának is az, szigorú büntetések rendszerének vetette alá, melynek alapján az egyházi szervek erkölcstelen vagy jogellenes cselekedetek miatt híveikre nemcsak pénz- és fogság-büntetést, hanem még halált is mérhettek. Akkor tehát egy erkölcsi társaság, mint az egyház, a kényszerítő hatalomnak egy nagy részét gyakorolta, amelyet ma az állam kizárólag magának tart fenn. Természetesen a katolikus egyház mostani vezeklési gyakorlata, nevezetesen a gyónás, alig több pusztán külsőségnél. A modern protestáns egyházak pedig az erkölcsi fegyelmezésről egészen lemondtak és az erkölcsöt szószoki beszédekkel, buzdítással és példákkal igyekeznek terjeszteni.

Mindazonáltal az egyházak befolyása még ma is elég nagy ahhoz, hogy a hívőket számos szertartásra, nevezetesen az istentisztelet látogatására rábírja s egyébként is cselekvőket bizonyos fokig irányítsa. Ezek az egyházi hatalom által megindított cselekvések is a dolgok rendes folyamán erkölcsieknek tekintetnek. Természetesen ha az állam és egyház között hatalmi összeütközések támadnak, ellentétbe jutnak az uralmuk alatt álló erkölcsök is, mely ellentét eddig rendesen az egyház javára dőlt el, amelynek hatalmát a szöles néprétegek legtöbbször régibbnek és szolidabbnak tartják, mint az államét. Így, hogy egy egészen modern példát említsek, a porosz kultúrharca alatt az állam csaknem valamennyi érseket elmozdította, mégis az ő egyházi hatalmukat a hívő katolikusok csak úgy elismerték, mint azelőtt.

A harmadik, különös erkölcsöt teremtő hatalmi tényező

3. Az élethivatások

Eredetileg az egyes foglalkozásokat űző osztályok összetartozás nélküli egyénekből verődtek össze, ezek azonban később sok esetben csatlakoztak és egy különös erkölcsöt fejlesztettek ki. Ilyen hivatásokként érvényesülnek még ma is: A nemesség, a papság, a katonaság, a hivatalnokok, az ügyvédek, orvosok és az iparosok. Mivel a foglalkozás az egyén legfontosabb életcéljaival, nevezetesen gazdasági és társadalmi érdekeivel függ össze, ezért az állami és egyházi erkölcsöt a társadalmi állással járó, osztály-erkölcsnek nevezhető erkölcs igen gyakran elnyomja. Gondoljunk csak a párbajon való félig nevetséges, félig visszataszító vitára. Állami és egyházi törvények szigorúan tiltják és büntetik, az állam hatalmas urai pedig, kik a tisztikarral a jó viszonyt fenn akarják tartani, megengedik, sőt elég gyakran minden módon követelik is.

Némely kivételes foglalkozások, pl. a katonatiszti, hivatalnoki, ügyvédi, tagjaik fölött fegyelmi joghatóságot gyakorolnak, vagyis megfigyelik foglalkozása és magánélete körében tevékenységét és osztályerkölcs elleni vétség esetén fegyelmi büntetéssel sújthatják, mely súlyosabb esetekben a foglalkozástól való elmozdításig is terjedhet. Ez által a kitüntetett foglalkozások hatalmat nyernek arra, hogy saját erkölcsüket és önzésüket más néposztályokkal szemben külső kényszer segítségével is érvényesítsék. Ez alatt szenvednek az úgynevezett alsóbb foglalkozások (polgárok, parasztok, munkások), akik teljesen híjával vannak hasonló szervezeteknek.

További forrása az erkölcsnek, ámbár erő és terjedelmében dolgában az eddig tárgyaltak mögött áll.

4. *A pártok*, melyeket céljaik szerint politikai, vallási, gazdasági és művészeti csoportokba lehet osztani., Minden párt tagjai közt különös párterkölcst fejleszt ki. Minthogy a legtöbb párt az állam, az egyház és társadalom fennálló berendezéseinek megváltoztatására, nem csupán azok fentartására törekszik, a párterkölcst lényegesen eltér a többi közösségek erkölcsétől. Ha pedig a párt céljait, működését a nyilvánosság elől eltitkolja, gyakran rettenetes ellentét fejlődhet ki a párterkölcst és általános erkölcs közöttj Emlékezzünk csak az anarchistákra és a tett propagandájára.

[Hevesebb pártküzdelmek idején a párterkölcst elég gyakran elnyomta a többi közösségek erkölcsét. (így Németországban a reformáció folyamán a harmincéves háború végéig a vallási párterkölcst, Franciaországban a nagy forradalom alatt, amelyben a jakobinusok klubja gyakran hatalmasabb volt, mint a kormány, a politikai párterkölcst uralkodott minden más erkölcsi hatalmi tényező fölött. jDe nyugodtabb időkben a párterkölcst befolyása nem nagy a társadalmi életben. Természetesen ezt némely pártok az által igyekeznek erősíteni, hogy szabályzatok útján hasonló fegyelmi jogot juttatnak a pártszerveknek, mint a kiváltságos foglalkozások részére az állam törvényei biztosítanak. De már a legszigorúbb fegyelmi büntetés, nevezetesen a pártból való kizárás, a megbüntetettre távolról sem jár azzal a gazdasági és társadalmi hátránnyal, mint a foglalkozástól való eltiltás, — a pártoknak csak ritkán sikerül az ő párterkölcstüket a nép többi rétegeire ráerőszakolni. Ilyenfajta ismert eset támad az ipari munkások szövetkezéseiből, melyek sok ipari államban kényszerítették a váltakozókat és a

többi néposztályokat is a munkaviszonyokról való erkölcsi felfogások részleges elismerésére.

Végre mint ötödik és utolsó forrását az erkölcsi parancsoknak kiemelem

5. Másoknak a cselekvőről való véleményét, névszerint a közvéleményt.

Az egyén cselekvését széles körben mások véleménye szabja meg. A rokonság, barátság, szerelem, sőt az ismerettségnek pusztán külső viszonya azt eredményezi, hogy a rokon, a barát, a szerelmes, az ismerős cselekvését a másik fél beleegyezésétől teszi függővé. Ez irányban különösen előkelőbb és befolyásosabb emberek helyzete igen nagy jelentőségű. Minden nagy egyeduralmi országban ezrei élnek a független személyeknek, akik még legfontosabb cselekedeteiket is az uralkodó nézeteitől és hajlamaitól teszik függőkké. Midőn Eugénia császárné 1856-ban, hogy terheségét lehetőleg elpalástolja, krinolint öltött, követték őt ebben legelőbb a francia, azután az összes európai hölgyek, még ha nem is leledzettek abban az érdekes állapotban. És hogy egy hatalmasnak Ítéletétől való emez önkéntes függőség tragikus következményekkel is járt, mutatja az az ismert tény, hogy Racine, Franciaország legnagyobb drámairója, egész komolyan halálra búsulta magát, mert valami semmi ok miatt királyának kegyét elvesztette. Hasonló, bár korlátoltabb befolyást gyakorolnak más magas állású személyek is ítéletükkel polgártársaik cselekvésére.

Még fontosabb a nyilvános, a közvélemény hatása. Míg amott a fődolog előkelő és befolyásos személyek pél-

dájával hatni a tömegekre, addig a tömegek a közvéleményben egy hatékony eszközzel rendelkeznek, hogy a dicséretet és elismerést szomjúhozó hatalmasokat cselekvésükben irányítsák. A közvélemény befolyása a 18. és 19. században, mióta a napi sajtóban, egyletekben és gyűléseken mindig kész eszközöket talált, igen tetemesen fokozódott és az államban, egyházban és társadalomban uralkodó állapotok elleni folytonos küzdelmével előkészítette e korszak nagy változásait.

Ezeknek az egymást keresztül-kasul átszelő, egymásnak ellentmondó erkölcsi szabályok közepette áll ime a cselekvő ember az erkölcsi kérdések gyors és egyöntetű megoldásának sürgős szükségével. Ellentmondás esetén az állam, az egyház, a foglalkozás, a párt, a közvélemény parancsai szerint cselekedjék? A moralisták természetesen azt tanácsolják neki, hogy buzgóan hallgasson a lelkiismerete szavára, de ily nehéz esetekben aligha tud neki ez is valami határozottat mondani. Nem lehet tehát csodálni, hogy minden vallások szentjei ebből az erkölcsi zűrzavarból oly szívesen menekültek a puszták és erdők békéjébe. A közönséges ember természetesen megtalálja szenvedélyeiben és érdekeiben a mindig kész irányvonalat, hogy a kínálkozó erkölcsi lehetőségek között választani tudjon. Aki azonban tevékeny életét az erkölcs parancsainak alávetve mindig erkölcsösen akarna cselekedni, az csakhamar meggyőződne, hogy az erény ebben az irányban sokkal nehezebb és bonyodalmasabb probléma, mint a bűn.

NEGYEDIK FEJEZET.

A hatalmi viszonyok változása.

Ha az erkölcs a fennálló hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodásban áll, akkor ezeknek változásával az erkölcsi felfogásnak is változnia kell. (így a középkori szentek jámbor rajongásai, böjtjei és önsanyargatásai a katolikus egyház sülyedő hatalmával lassankint csaknem egészen elvesztették erkölcsi árfolyamukat. És ép ily bizonyos, hogy a jövő emberei, ha egyszer a tulajdon intézménye felbomlik, korunknak csaknem kizárólag a vagyonszerzést szolgáló törekvéseire sajnálattal és megvetéssel fognak visszatekinteni.) Nincs tehát visszásabb dolog, mint örök erkölcsi törvényekről beszélni: ezek ép oly mulandók, mint a hatalmi viszonyok és csak akkor tartanak sokáig, ha ezek is hosszú időn át uralkodnak./

Legtartósabbak azok az erkölcsi fogalmak, melyek a tulajdon és család intézményére vonatkoznak, mert ezek évezredek óta csaknem változatlanul maradtak. A becsületes férfiú, a derék családapa oly minőségek, melyek minden idők óta magas becsülésben részesültek és változott formában a mi társadalmi rendünkben is megtartották árfolyamukat. Már sokkal ingadozóbbak azok az erkölcsi parancsok, melyek az államkormányzásra, az egyházra, a foglalkozásra vonatkoznak, mert ezek a történelmi fejlődés folyamán nagy változásokon mentek keresztül, melyek hatalmat és erkölcsöt egy csapásra össze-

döntenek. És végül a pártok és a közvélemény erkölcsi szabályai a leggyorsabb változásnak vannak alávetve. Itt betű szerint igaz, hogy oly cselekvések, melyeket ma csodálnak és minden erkölcsi kényszerítő eszközzel is kicsikarnak, holnap már közömbösöknek, sőt megvetendőkné látszanak.

Vegyünk csak két esetet, amelyekben az állam legmagasabb régióiban végbemenő gyors változásokról van szó s így a tények jobban megállapíthatók, mint a polgári élet kis eseményeinél. Ha Brutus és Cassius K. e. 49-ben döfték volna törüket Július Caesarba, midőn az a Rubicon folyót átlépve, mint lázadó és államfelforgató jelentkezett, — és ez által a római köztársaságot megmentették volna, akkor bizonyára későbbi időkben, mint Harmodioszt és Aristogeitont, a haza megszabadítóiként magasztalták volna. Midőn azonban K. e. 44-ben március idusán a nagy Júliust megölték, akkor ez már ellenségeinek legyőzésével és hallatlan jogtiprások hosszú sorozatával már-már a hatalom legmagasabb fokára emelkedett és egyszersmind a római államban úgy megváltoztatta a hatalmi viszonyokat, hogy a köztársasági államszerkezet fentartása lehetetlenné vált. Ezért a későbbi császárok alatt nem volt szabad az ő halotti maszkjaikat családtagjaik gyászmenete előtt vinni,¹⁾ és Dante mint világraszóló hitszegőket poklának legmélyére taszíthatta, hol Lucifer féltetével emelkedik ki a jégből.²⁾

1) Tacitus: Arrn. TIT., 7o.

2) Dante: A Pokol, 34. Ének.

Sokkal kedvezőbbek voltak az összes hatalmi viszonyok, midőn Harmodios és Aristogeiton Hipparchost, Athén két zsarnokának egyikét, megölték, mert ez a tett alkalmat adott Athénben a köztársaság újjáteremtésérc és ez még azután évszázadokon át fennmaradt. Ezért a görög nép és annak legnagyobb költői őket mint hősöket és a szabadság megmentőit ünnepelték. Ha két századdal később irányozták volna törüket ama katonai királyok valamelyike ellen, akik Nagy Sándor halála után Athént és Görögországot hasonlíthatatlanul súlyosabban nyomták, mint a régi zsarnokok, akkor erkölcsi megítélés dolgában úgy saját koruk, mint az utókor aligha bánt volna el velők jobban, mint Brutus-szal és Casius-szal.

Kitűnik ebből, hogy az emberi cselekvésben nemcsak ugyanazon időpontban igyekeznek különféle, elég gyakran egymásnak ellentmondó erkölcsi parancsok uralkodni (I. 3.), hanem hogy ezek az idő folyamán is lényeges változásoknak vannak alávetve. Aki tehát erkölcsösen akar cselekedni s azt akarja, hogy ezt embertársai is elismerjék, annak folyton éber szemmel kell figyelnie a társadalom hatalmi viszonyainak szakadatlan változásait s ebből az álláspontból az erényt Sokrates-szel együtt csakugyan mint tudományt jelölhetjük meg. Volt-e a nagy forradalom alatt Franciaország legfélreesebb falucskájában csak egyetlen ember is, aki cselekvéseinek szabályait ne változtatta volna gyakran? De nyugodtabb időkben is kénytelen minden cselekvő ember erkölcsi rendszerét folyton változtatni és kiegészíteni. Az aggkor kínjai és terhei között bizonyára nem a legcsekélyebb, hogy az aggastyán

hosszú életén keresztül új meg új időkbe jut teljesen megváltozott hatalmi viszonyokkal és erkölcsi fogalmakkal. És minthogy az emberi balgaság az ő ifjúkorában az erkölcsi fogalmakat, mint az emberi élet legbiztosabb alapját rajzolta elébe, a legtöbb esetben éltének alkonyán fölkiált Hebel „Mária Magdaléna“-jának Antal asztalosával: Én már nem értem a világot!

ÖTÖDIK FEJEZET.

A lelkiismeret.

Azt, amit lelkiismeretnek nevezünk, minden idők óta erősen túlbecsülték úgy az elméletben, mint a gyakorlatban. A vallásosan megihletett bölcsészek szeretik a lelkiismeretet istennek bensőnkben megszólaló hangjául feltüntetni. Kant is azt mondja a gyakorlati ész bírálatainak befejezésében, hogy a kedélyt két dolog tölti meg mindig új és növekvő csodálattal és hódolattal, minél gyakrabban és tartósabban foglalkozik velők a gondolkozás: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem. Pedig hát a lelkiismeret alapján véve nagyon prózai jelenség; híjával van annak a hatalmas költészetnek, amelyet neki a vallás, a bölcsészet és a művészet minden időkben tulajdonítottak.

Minthogy az erény a társadalom hatalmi viszonyaihoz való alkalmazkodással, a véték és bűn ezekkel szemben való ellenszegüléssel egyértelmű, ennél fogva a lelkiismeret nem állhat másban, mint egy ilyen ellenszegülte

következményeitől való félelemben. Egy mindenható istenben tehát nyoma sem lehet az emberi lelkiismeretnek. Az emberek között azonban természetesen hatalom és lelkiismeret fordított viszonyban állanak: minél fényesebb hatalmi állásban ól valaki, annál kevésbé fél cselekedeteinek társadalmi következményeitől, annál kevésbé gátolják tevékenységében lelkiismereti aggodalmak. Ellenben a középső és alsó néposztályok már ifjúságukban a nevelés által a családban és iskolában és még inkább életük későbbi folyamán, mivel nekik csak ritkán nézik el a társadalom hatalmi viszonyainak megsértését, saját tapasztalataikból megtanulják a társadalmi hatalmaktól való félelmet és az azok előtt való meghajlást. Vannak természetesen a társadalmi életnek egyes területei, ahol a hatalmasoknak és előkelőknek messze látható állásuk folytán sokkal jobban kell félniök, mint a hatalom és név nélkülieknek, ahol aztán ennél fogva a lelkiismeret bizonyos finomabb kifejlődésének világos nyomaival találkozunk. Vizsgáljuk ezen tétel bizonyítása végett I. Napóleon lelkiismeretét, aki bizonyára az újabb kor leghatalmasabb férfja. Gaztett által jutott Franciaországban a legmagasabb hatalomra, háborúival két és fél millió francia és legalább épen annyi ellenség halálát okozta és végre hatalmának kártyavárát a lipcsei és waterloo-i csaták nyomtalanul elfűjták. De élete folyására vonatkozó számos nyilatkozataiban, melyeket nevezetesen Szent Ilona szigeti fogságában tett, hiába keressük nyomát is a hasztalanul kiírástott vérfolyam miatti megbánásnak. Metternich-hel való híres drezdai értekezése közben (1813,

jun. 16.), melyre Ausztriának Franciaország elleni hadüzenete következett, meg is vallotta Napóleon egészen nyíltan, hogy olyan ember, mint ő, keveset törődik akár egy millió ember elpusztulásával is. Pedig hát ifjúkorában nevelésénél és társadalmi helyzeténél fogva a közép és alsó állásúak szokásos erkölcsére tanították. Még természetesebb a megbánásnak ez a hiánya a törvényes uralkodóházak tagjainál, akik, mint XIV. Lajos, II. Frigyes és Mária Terézia, hadjárataikban irtózatossá embertömegeket feláldoztak, mert már nevelésük azt a hitet csöpögtette beléjük, hogy az ő személyes és családi érdekeik s a haza üdve fedik egymást és hogy a népek kötelesek mindezért vagyionukat és vérüket föláldozni.

Mily végtelenül másképp alakul az eset, ha egyetlen egy gyilkosság történik, még ha ez nem is pénzvágtyból, hanem féltékenységből, boszúból vagy más nemesebb indokból származik is. Már a fiatal korban is a templom és iskola jogos irtózáttal tölti el a jövő polgárokat az idegen élet kioltása ellen. Ha mégis elkövetnek valahol egy gyilkosságot, a társadalom minden körei összefognak, hogy a tettet gyalázzák, a gyilkost pedig megfogják és a büntetésnek kiszolgáltassák. A gyilkos, még ha el tud is rejtőzni, egész életén át nem biztos a fölfedezés és büntetés ellen. Ezért természetes és szükségszerű, hogy a gyilkos fél tettének következményeitől és ama rettegő lelkiismereti aggodalmat érzi, melyet minden idők költői és művészei ábrázoltak.

Hasonló ellentétet tapasztalhatunk a tulajdon elleni bűncselekmények erkölcsi megítélésénél. Ha a nagy föld-

birtokosok az állam kormányától magas élelmiszer-vámokat eszközölnek ki, — vagy ha nagy börze játékosok hazug hírek terjesztésével és más cselszövényekkel vagytonokat nyernek, nagyon jól tudják, hogy sok ezer ember élet-érdekeibe kártevően nyúltak bele; de nem esnek lelkiismereti aggodalomba, mert az a kártétel az állam beleegyezésével, sőt beavatkozásával történt. De ha egy szegény ember a lopás nemtelen bűnét követi el, ezer oka van neki, hogy tettének következményeitől rettegjen, mert állam és társadalom azonnal ellene zúdulnak. És mivel mind ez esetekben nem a legnagyobb és leghatalmasabb érdekeiről van szó, a gyáva népbölcsesség az ócska közmondással hozakodik elő, hogy a kis tolvajokat elfogják, a nagyokat pedig futni hagyják.

Könnyen föl lehetne száz példát sorakoztatni arra, hogy a lelkiismeret nem más, mint a társadalom hatalmi viszonyainak az ember lelkületére visszaverődő fénye. E helyütt legyen elég általában rámutatni az erkölcsi fel fogásban és cselekvésben lévő amaz óriás különbségre, melyet a szabadon kormányzott és szolgaságban lévő népek, egyrészt a franciák és angolok, másrészt az oroszok között észlelhetünk, bárha itt a társadalom fontosabb hatalmi viszonyai, névszerint a vallás, állani, tulajdon és család csaknem egyformák. A lelkiismeret épen nem az isten hangja, nem is hasonlítható az ég csillagainak örökkévalóságához és változatlanságához, hanem ez egy történetileg megszabott jelenség, mely hely és idő szerint a legkülönbözőbb alakokban nyilvánul meg. Ezért nem is sikerül az emberek lelkiismeretét és erkölcsi állapotát egy

magasabb erkölcs üres prédikálásával emelni, ha ehhez egyidejűleg hozzá néni járul a társadalom hatalmi viszonyainak átalakulása. Erről a továbbiakban (3. könyv) még részletesen lesz szó.

HATODIK FEJEZET.

Közösségi és egyéni erkölcs.

Nemcsak egyes személyek, hanem egész csoportok vagy közösségek is lépnek föl cselekvőleg és kerülnek erkölcsi megítélés alá. Meg lehet ennél fogva különböztetni közösségi és egyéni erkölcsöt.

A jogban csak azok a személyi közösségek jönnek tekintetbe, amelyeknek elismert szervezetök van és amelyeket akaratukban és cselekvésükben meghatározott egyének képviselnek. Ilyen jogi személyi közösségek az államok és ezeknek al csoportjai, az egyházak, egyletek, mindenféle társaságok. Ellenben a tisztán erkölcsi személyi közösségeknél ilyen szervezet nem szükséges, elég itt az összetartozóság, amely hasonló testi és szellemi sajátságok tudatán alapszik.

Ilyen pusztán erkölcsi közösségek az emberiség, a faj, a műveltségi kör, a nemzetiség. Ezek csak lazán, gyöngén összefüggő tömegek, melyeknek működése látható szervek hiányában kívülről kevéssé észlelhető, de amelyek az emberek erkölcsi cselekvésére mégis mélyreható befolyást gyakorolnak.

Az egyének cselekvését nagyjában és egészében

társadalom hatalmi viszonyai irányítják. De a cselekvő egyént működésében nemcsak az állam, egyház, foglalkozás, párt és közvélemény bírja elhatározásra, hanem más egyének véleményére való tekintet is és így cselekvése sok esetben legalább látszólag eltér attól az önző jellegtől, mely a társadalmi hatalmak előtti meghódoláshoz mindig hozzátapad. Ezzel szemben ez a személyi elem az erkölcsi közösségeknél csaknem teljesen hiányzik: itt üli tehát a hatalom legerkölcstelenebb orgiáit, mint korlátlan király az emberi cselekvések fölött.

A közösségeknek az egyéni érdekektől való ebből az elkülönítéséből következik, hogy hivatott és hivatlan képviselőik a közös célokat legtöbbször nagy egyoldalúsággal hajszolják a nélkül, hogy megkérdéznék, hogy a tagok igazi céljaira ez hasznos-e vagy káros. Azt hiszik, a közjónak használnak, mert meg vannak győződve, hogy ők nem személyes érdekeket szolgálnak. Ifjúkoromban szokták Bécsben tréfásan mondani Brestel osztrák pénzügyminiszterről, akinek egyszerűsége és önzetlensége még most is él földijei emlékezetében, hogy minden rosszaságra képes, mihelyt ő abból semmi személyes előnyt nem várhat. Ez a gondolkozásmód jobban el van terjedve, mint első pillanatra hinnénk. Csak azokra az erőszakosságokra kell emlékeznünk, melyeket derék, becsületes férfiak előbbi évszázadokon a vallás, utóbbi évtizedekben pedig fajuk vagy nemzetiségük nevében elkövettek. Igen, minden gondolkozás nélkül megállapíthatjuk, hogy az emberiség történelmét beszennyező vérlázító gáztettek sokkal nagyobb részét a nagy és kis közösségek állítólagos érde-

keiért, mint egyes hatalmasok vágyainak kielégítéseért követték el.

HETEDIK FEJEZET.

Az állatok.

Az ember mellett még más érzékelő, akaró és érző lények is élnek, az állatok. Míg az embereknek az egymás közötti jogi és erkölcsi vonatkozásaiban az igazságot ezer fügefalevél takarja el és a kutató szem évszázadok óta játszott képmutatáson akad meg, itt, az állat és ember közötti viszonyban, hol ez utóbbival szemben csak gyöngé, beszélni sem tudó teremtmények állanak, lép teljes leplezetlenségében előtérbe az emberi cselekvés igazi jellege. Eredetileg, a polgárosodás keletkezése előtt, az embernek kemény harcot kellett vívnia az állattal, amelyben kétségkívül gyakran alulmaradt. Ma ez a harc mindenütt az emberek javára dőlt el, akik az állatvilághoz való viszonyukban alig ismernek el más korlátot, mint hatalmukat és hasznukat.

Innen van az, hogy az állatok sehol sincsenek jogi vagy erkölcsi védelem alá véve, sőt az ember jogosultnak érzi magát arra, hogy az állatokat tetszése szerint használja, sőt szükségletei kielégítésére kínos halált is mérjen rájuk. Ez álláspont legfontosabb következménye az egész földön elterjedt húsevés, amely a polgárosult népeknél is, nevezetesen a jobbmódú osztályoknál, jóval túllépi a szükségletet és igen gyakran a legmesterkéltbb kegyetlen-

séggel, durvasággal megy végbe. Egy polgárosult ingyenc sem gondolkozik egy pillanatra sem azon, hogy eleven rákokat dobjon a forró vízbe vagy hogy az élő osztrigát lehörpintse. De ha az állatok kihasználása nem terjed is megölésükig, még mindig a kíméletlen győző féktelen önkényének vannak alávetve. Csak az alsórendű állatfajok menekülnek meg számuknál és kicsinységüknél fogva az emberi uralomtól, sőt némelyek, mint pl. a baktériumok, az állatvilág szenvedéseieért boszút állnak az emberen annak elpusztításával.

Természetesen nem hiányzanak jogi és erkölcsi parancsok, melyek a haszontalan állatkinzást akadályozzák; de e szabályok célja nem az állatok jogi és erkölcsi védelmére irányul, hanem arra, hogy magukat az emberek az iszonyodástól, utálattól és eldurvulástól megmentsék. A viviszekció mértéktelen kiterjesztése elleni agitáció is, bár magában véve nagyon méltó a dicséretre, motívumai-ban leginkább gyanús, mert rendszerint azokból a konzervatív pártokból indul ki, melyeknek vezérei napról-napra a legkegyetlenebb vadászat, halászat és verseny sportjaival szórakoznak.

A világvallások közül csak egy fogadta be az állatokát az erkölcsi védelembe és pedig a buddhizmus. A buddhisták öt parancsolatának az élén, mely körülbelül megfelel a zsidó-keresztény tízparancsoknak, áll a szabály, hogy minden buddhista köteles a teremtett lények életének megsemmisítésétől tartózkodni. Épen így a tizennégy hittétel között, melyeket az Angliában született buddhista Olcott javaslatára 1891-ben minden buddhista egyház el

fogadott,¹⁾ az első a következőket tartalmazza: A buddhizmust megtanítják, hogy minden emberrel szemben különbség nélkül türelemmel, eltűréssel és testvéri szeretettel s az állatvilág tagjaival szemben állandó jósággal viselkedjék.²⁾ Asoka indiai császár fényes fejedelmi erényei között, — aki a buddhizmusban olyan helyzetet foglal el, mint I. Konstantin a kereszténységben s aki, mint vallásának védője és gyámola, ma is egész Ázsiában tisztelet tárgya, — azt a tényt is említik, hogy az állatokkal szemben jóságos volt s részükre közkórházat is építtetett.³⁾ A nyugoti civilizáció állig fegyverzett népei között egy ily állatkedvelő fejedelem aligha találkozhatnék mással, mint gúnynyal és megvetéssel.

Az emberek és állatok között most fennálló viszony bizonyára a jövőben sem fog lényeges változáson átmenni. Mert a társadalom hatalmi viszonyainak átalakulása itt nem remélhető, amennyiben az elnyomottak és kizsákmányoltak cselekvése és fegyverkezése itt természetesen ki van zárva. Még a tudomány küzdhetne leghatásosabban a húsevés ellen az által, hogy a gazdagokat felvilágosítaná a mértéktelen húsélvezet káros következményeiről. Ezt az eredményt is azonban fölöttébb ellensúlyozná az, hogy a széles néprétegek haladó életmódjával a húsevés mind szélesebb körökre terjed. Ellenben az állatokkal, nevezetesen a munkaállatokkal való bánásmód az összes nép-

¹⁾ Olcott Henrik S.: Buddha katekizmus. Németre fordította

²⁾ Usehoff. 2 kiadás 1902. 153, 201, 202. kérdívek.

³⁾ Olcott: 291, 293, kérdések.

⁴⁾ Olcott: 111. H>.

osztályok fokozódó műveltségével természetesen folyton észszerűbb és emberségesebb lesz.

NYOLCADIK FEJEZET.

A fajok és a nemzetiségek.

Egy faj ideálja akkor lenne elérve, ha egy népnek vagy népcsaládnak *egy* leszármazása, *egy* állama, *egy* vallása és *egy* nyelve lenne és ha jogi, erkölcsi és tudományos nézetei is legalább lényegileg egyformák lennének. Egy ilyen faj kifelé bizonyára a legnagyobb erő kifejtéseket gyakorolná, de egyszersmind urai nyáj ként hajtának, mert tapasztalat szerint a gyöngéeknek az erők közötti ellentétekből van a legtöbb hasznuk. Szerencsére azonban azt az ideált még nem sikerült elérni. A mi fajaink, nevezetesen az indo-európaiak, számos államot, vallást és nyelvet alkotnak és a jog, erkölcs és tudományos világnézet dolgában is a legnagyobb ellentétek különítik el őket.

Túlzás nélkül meg lehet állapítani, hogy egyetlen történelmi jelenség sem zúdított az emberiségre annyi vészt, annyi csapást és erőszakosságot, mint a faji ellentét. Leggyalázatosabban alakul a viszony természetesen akkor, ha egy szellemileg magasan álló, harcias faj ütközik össze ősnépekkel vagy csekélyebb műveltségű lakossággal. Így pusztították ki az európaiak Amerika és Ausztrália őslakosságának nagy részét lőporral és pálinkával.

A konkvisztádorok (spanyol hódítók) rémtettei csakhamar Amerika fölfedezése után oly magas fokot értek

el, hogy a néger rabszolgák behozatala, mit az indusok nemes védője, Las Casas (t1566.) indítványozott és az azzal egybekötött gyalázatos rabszolga-kereskedés azokhoz viszonyítva még emberbaráti rendszabályoknak látszanak. Jelenleg az Egyesült-Államok négerai az 1865. évi törvény folytán jogilag szabadok, mégis a fehérek társadalmi hatalmi túlsúlya következtében félrabszolgai helyzetbe vannak szorítva.

Újabb időben az európai nemzetek abban hagyták ezt az irtó politikát és rendszerint csak arra szorítkoznak, hogy a gyengébb fajokat anyagilag használják ki. Így pl. Anglia az utolsó évtizedekben Indiát, Egyiptomot és néhány más országot csak pénzügyileg- és kereskedelmileg zsákmányolt ki. Ha ma egy európai állam elhatározza, hogy egy ősnépet vagy egy alacsonyabb műveltségű népet civilizálni akar vagy ott a kereszténységet terjeszteni akarja, biztosak lehetünk, hogy szándéka, legalább első sorban, egy ilyen békés kizsákmányolásra irányul.

Talán még erősebbek az ellentétek, melyek az egyes népeket elkülönítik, még ha ezek egy ugyanazon fajhoz tartoznak is. Mind az uralkodó népek, mint a görögök, rómaiak és egyes germán és szláv néptörzsek, világhatalmi állásukat nagyrésztben idegen nemzetek legyőzésével és megsemmisítésével alapították meg. Némely nemzeti államok, mint Orosz-, Porosz- és Magyarország, másnyelvű alattvalóikat még ma is bizonyos enyhe ostromállapotban tartják. És még oly államokban is, melyek mint pl. Ausztria, népeiknek nagyjában és egészében egyenlő jogot adnak, a nemzetiségi ellentét a legborzasz-

több forráRa a gyűlöletnek, irigységnek és erőszakoságnak.

Balgaság volna azt remélni, hogy e borzasztó erkölcsi bajok a művelődés haladása, az úgynevezett béke-mozgalmak vagy hasonló ideális befolyások következtében elenyészthetők vagy csak jelentékenyen enyhíthetők is. Egy uralkodó nép sem fog állásáról lemondani, ha nem kényszerítik rá. Ezért az elnyomott fajoknak és népeknek mindenek előtt arról kell gondoskodniuk, hogy az elnyomót megfosszák a gonoszságra való hatalmától. Minthogy a harckészség a fokozódó kultúrával inkább emelkedik, mint csökken, a gyöngébb fajoknak, mint az orosz-japán háború folyása mutatja, az európai hadi tudományt el kell sajátítaniok, hogy szorongatóikkal szemben sikeresen védekezhessenek. Az ily ellentállást azonban, mint az gyakran megtörténik, nem szabad önző felháborodással fogadnunk, inkább a nemzetközi erkölcs magasabb fokára vezető legbiztosabb eszközt kell abban látunk.

KILENCEDIK FEJEZET.

Állam és egyház.

Korunkban a közösségek közül az állam és a keresztény egyház fejlődtek ki a legerősebben, melyek a nyugati civilizáció országaiban mindenütt szilárdan szervezve vannak s ennél fogva egyöntetű, erélyes működésre képesek. Itt mutatkozik legvilágosabban, hogy hatalom és

erkölcs lényegileg fődik egymást és hogy mindenkinek *szabad* az, amire *képes*. A középkorban a keresztény egyház századokon át viaskodott az állammal a legfőbb hatalom birtokáért, de ez a küzdelem régen eldőlt az állam javára. Jelenleg — még akatholikust sem véve ki — minden keresztény egyháznak cselekvésénél az állam, a pártok, a közvélemény és más erkölcsi tényezők (I. 3.) Ítéletétől kell tartania, tehát az egyéni morál értelmében (II. könyv) erkölcsösen viselkednie — ez a legbiztosabb jele növekvő erőtlenségöknek. Az izlam és buddhizmus, a másik két világvallás, sohasem élt oly korszakot, mint amelyben egy pápa, III. Ince határtalan hatalma érzetében rendelkezett a vallásról és önkényén kívül más korlátot nem ismert, — hanem ezek minden idők óta kénytelenek voltak az egyébként theokratikus színezetű államok akaratahoz széles körben alkalmazkodni.

Ami első sorban az államokat illeti, itt a hatalom legfőbb birtokosai nemcsak a vallási és bölcsészeti erkölcsi rendszabályok bilincseitől érzik magokat szabadoknak, hanem saját népeik is megbocsátanak nekik minden fajta csalást és erőszakosságot, csak képesek legyenek aztán nagy eredményeket fölmutatni. Az erőszak nagy politikusai közül az utóbbi két században alig akad egy is, akinek a legdurvább csalásokat nem hányják szemére, melyek miatt minden nemesebb népelemmel való érintkezésből kizárnak a magánéletben. A katonai és politikai titkok elárulását, mely háború esetén százezrek életét veszélyezteti, csaknem kivétel nélkül megfizeti minden kormány az idegen államokban s ezeknek alattvalóit e gya-

lázatos bűnre vesztegetéssel is fölbujtja. Igen, egyes nagyon is hatalmas s épen ezért nem sokat aggodalmaskodó kormányok az utóbbi években a fejedelem-gyilkosságot is félhivatalos formában, de minden különös leplezés nélkül pártolták. És ha mindezek a hasonló erkölcstelenségek nem elegendők az államok hatalmi céljainak elérésére, a hatalom urai a háború mezejére lépnek, ahol a jog és erkölcs parancsait ugyancsak lábbal tiporják.

Nem volt erősebb erkölcsi felfogása a középkori katolikus egyháznak sem, mely tényleg állam, nem pedig csak vallási közület volt. Minthogy épen a legkiválóbb középkori pápák nemcsak az egyházi, hanem a világi egyetemes uralomra is törtek, a gondjaikra bizott erkölcs korlátait, melynek természetesen legfőbb oltalmazóiként tüntették föl magukat, — semmiképen sem tudták jobban betartani, mint a modern állam, mely sokkal csekélyebb célokat tűzött maga elé. De az erkölcstelen világi politikához járult itt még a vallás eszközeivel való visszaélés is. Mily gyakran oldották fel a pápák tisztán világi célokból a népeket a fejedelmeikkel szemben fennálló hűségeskü alól, ekként a hazugságot és szőszegést támogatva! A földi hataloméért való küzdelemben mily gyakran vetettek egész országokat egyházi átok alá és szüntették meg ezzel minden egyházi működésüket, holott a kegyszerek kiszolgáltatása saját tanaik szerint is létük legfontosabb alapját képezte! És azokat a szerencsétleneket, akik távol állottak az egyház dogmáitól, fölku-tatta a pápai inkvizíció és szigorúbb esetekben, mint eretnekeket, irtóztatós halálra vetette, amit természetesen

a szolgálilag függő állam kénytelen volt saját nevében végrehajtani. Egyes esetekben, pl. az albigensek elleni háborúban, az eretnekek elleni gyűlöletét a pápaság egész népek megsemmisítéséig árasztotta ki. Szóval, hatalom és erkölcs a középkori keresztény egyháznál is egybe esik, bárha ez egyház alapítója emberszeretetet, békét és a földi javak megvetését hirdette.

Az erkölcsessel szemben ez a helyzet az államban és egyházban természetesen csak a hatalom legfőbb birtokosainak kiváltsága, talán ezt tekintik az ő szuverenitásuk legfontosabb alkatrészének. Már legfőbb szolgálókat és tanácsadókat, a minisztereket, hadvezéreket, főpapokat, az ő ítéletükre és más társadalmi hatalmi tényezőkre (I. 3.) való tekintetek hasonlíthatatlanul jobban korlátozzák. És mentől inkább fogy a hatalom lefelé a világi és egyházi hivatalok ranglétráján, annál inkább kénytelenek a hatalom egyes gyakorlóit erkölcsösen viselkedni, míg végre a legalsó fokokon teljesen alkalmazkodniuk kell az erkölcsi nézetekhez. Ha egy szolga vagy tanácsadó az erkölcsi korlátokat nyíltan és elvből átlépi, a hatalom legfőbb birtokosai nagyon is hajlandók ezt az eljárást az c privilégiumaik bitorlásának tekinteni.

Ezt a tényt nyilván nem eléggé figyelte meg Macchiavelli, a minden skrupulus nélküli, minden erkölcsi törvényt fölrugó politika mestere, midőn Medici Lőrincnek (1516—1519.) a „Fejedelmek“ c. munkáját, — melyben az új hatalomra vergődő egyeduralkodónak minden lehető gazságot javasol, — naiv alattomosággal átnyújtotta (1516.) mintegy titkos programként arra

az esetre, ha a florenai államszolgálatba őt újra visszahívná. Mert Lőrinc, akit egyes kortársai Borgia Cézárral hasonlítanak össze, nem engedhette az erkölcstelenséghez való privilégiumának gyakorlását ily mértékben egy egyszerű szolgának és a könyvben a jövőendő árulás hírnökeit volt kénytelen megpillantani. Tényleg nagyon is óvakodott attól, hogy a flórenai köztársaság egykori titkárát szolgálatába fogadja. És míg csak élt Macchiavelli (†1527.), soha semmiféle jelentékeny államhivatalt nem kapott a Mediciektől.

TIZEDIK FEJEZET.

Társadalmi osztályok és élethivatások.

A foglalkozások mindenütt alá vannak vetve az állam hatalmának és képviselőik távolról sem rendelkeznek a cselekvésnek azzal a szabadságával, melylyel az egyházban és államban a hatalom legfőbb urai. Mégis minden idők óta nem egy államban uralkodtak bizonyos osztályok és mintegy államot képeztek az államban. Voltak és vannak ma is nemesi, papi és katonai államok.

Megkülönböztetünk születési és foglalkozási osztályokat a szerint, amint az egyén már születésével vagy szabad választás útján jut az osztályba. Így a birtokos nemesség több országban a középkortól napjainkig alig volt egyéb, mint örökletes katonai, hivatalnok és birtokos osztály (Kant). Az újabb alkotmányfejlődés ez örökletes osztályokat mindenütt szétrobbantotta; de a szabad élet-

pályákon, melyek azoknak helyére léptek, a nevelés és családi hagyományok révén jóformán örökletesekké váltak.

Természetesen a hatalom és erkölcstelenség, ha szabad e szokásos kifejezést használnom, az örökletes birtokarisztokráciánál fokozódik a legmagasabbra, mert ezeknek az államra befolyását rendszerint a hatalom legfőbb urai-val való több évszázados összeköttetések erősítik. Emlékezzünk csak arra, hogy a birtokarisztokrácia az előbb szabad paraszt népeiséget a középkor vége óta Európa nagy részében a szabad költözködés jogának megvonásával, a parasztok fölötti polgári és büntető igazságszolgáltatás gyakorlásával és egyéb, látszólag más célokra irányuló rendszabályokkal lassankint és csaknem észrevétlenül a legkeményebb rabszolgaságba súly esztette. Épen így az angol birtokarisztokrácia, miután az 1688. évi forradalommal a törvényhozásra a döntő hatalmát megszerezte, az ország területének nagy részét a községi birtokok bekerítésével (inclosures) eltulajdonította s egyidejűleg a parasztságot, igen gyakran a legkegyetlenebb eszközökkel, földjéről elűzte. A közép- és újkor örökletes céhei, bár hatalmuk sokkal csekélyebb volt, a kizárt iparosokat mindenütt békóba verték és kizsákmányolták.

A modern foglalkozású osztályok kizsákmányoló rendszerei finomabbak, de nem erkölcsösebbek. A birtokarisztokrácia, miután a felvilágosodás korának népbárát elméletei és a nagy francia forradalom súlyos csapásokat mértek hatalmára, a XVIII-ik század végén és a XIX-ik század elején kénytelen volt a jobbágyságot megszüntetni. De a

modern nagybirtokosok, kikhez még időközben a közép- és kisebb gazdák is csatlakoztak, munka nélküli jövedelmük biztosítására az élelmiszerek vámjainak behozatalát és szaporítását sürgetik, melyekkel a jobbágy-ság lényeges előnyeit az alkalmatlan személyi vonatkozások nélkül megszerzik, sőt az egész nemzettel szemben kiterjesztik. A modern iparosok is jelentékeny munkanélküli hasznot csikarnak ki saját nemzetüktől ipari vámok és kartellek útján s ez intézményeket elég gyakran használják arra, hogy áruikat olcsóbban adják el a külföldnek, mint saját honfitársaiknak. Röviden szólva, mindezek a tények, melyekhez még száz meg száz hasonlót lehetne felsorolni, világosan mutatják, hogy az egyes foglalkozási osztályok a lakosság többi részét rendszerint kizsákmányolják, amennyi ie csak hatalmuk és befolyásuk azt megengedi.

Az állás vagy hivatás leggyakrabban alapját teszi az ember gazdasági, társadalmi és politikai helyzetének. A foglalkozással járó érdekek ennél fogva szakadatlanul egyenlő erővel hatnak, míg a faji, állami és vallási öntudat nagyjában és egészében mégis csak különös alkalmak adtán lép előtérbe. Régi tapasztalat, hogy még oly személyek is, kiket a hozzájuk tartozók, a barátok és a közvélemény ítéletére való tekintetek erkölcsstelen és önző cselekedetektől igen könnyen visszatartanak, gyakran a kegyetlenségig fokozott, állásukból folyó önzést tanúsítanak. Igen, sőt valószínű, hogy a hivatásból eredő ellentétek még majd a szocialista társadalmi rendben is, hol a faj, állam és vallás szerinti különbségek oly annyira háttérbe szorulnak, — talán még erősebb hatékonysággal érvényesülnek.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A pártok.

A pártok épen úgy, mint a különböző állásúak vagy hivatásúak közösségei, alá vannak rendelve az állam tekintélyének; de cél és alakulás szerint sokkal gyorsabb változásnak vannak alávetve. Így a nagybirtok Németországban sok évszázadon át lényegileg változatlanul megtartotta jellegét, *míg* a pártokat az új német birodalom megalapítása csaknem teljesen átalakította. De épen abból, hogy a pártok az emberek mindenkori nézeteihez és törekvéseihez oly szorosán alkalmazkodnak, következik, hogy a tömegek tevékenységét legerősebben irányítják. Ha azután sikerül a pártnak az államot ideiglenesen hatalmába keríteni, akkor működése bizonyos körülmények között a legmagasabb szenvedélylé, sőt minden emberi érzést lábbal tipró vad kegyetlenségé fajulhat.

Rettenő példáját mutatja a dühöngő, minden erkölcsi korlátot szétromboló pártharcoknak Németország a harmincéves háborúban. A császár, a katolikus párt feje, minden országból rakoncátlan zsoldos csapatokat toborzott össze, hogy protestáns fejedelemtársait megtámadja és legigazza. Ezek azonban szövetkeztek a birodalom leggonoszabb ellenségeivel, Gusztáv Adolf svéd királyllyal és Franciaország protestánsgyűlölő királyával, hogy támadásai ellen védekezzenek. Az iszonyú pártharcok hosszú folyamán megtanulhatta a német nép, hogy jog és erkölcs évtizedekre hatályon kívül helyezhetők, ha a hatalmasok érdeke úgy kívánja és

hogy minden erkölcsiséget meg lehet gyilkolni a vallás nevében. A nagy háború végén Németország tetemes része pusztaság volt és a lakosság, melynek élete, becsülete és vagyona egy emberöltőn át a katonák szeszélyétől függött, két évszázadra szolgaságba és politikai tehetetlenségbe süllyedt.

De a népies pártok is, bár nagyjában és egészében az emberiség haladását képviselik, elég gyakran megmutatták, hogy hatalom és erkölcs egybeesnek. Így a párisi jakobinusok 1792-ben, midőn a poroszok Parishoz közeledtek, a fogházakban több ezejr politikai foglyot egy színelvleges népítélet alapján kivégeztek (a szeptemberi gyilkosság). Hasonló rémtetteket a rojalisták is elkövettek 1795-ben a jakobinusok uralmának megdőltével és még később 1815-ben Napóleon végleges legyőzése után. Nem vették észre a köztársaság és királyság vak rajongói, hogy ily embertelenségekkel az általuk kedvelt államforma meggyökeresedését hosszú időre lehetetlenné tették.

A vak pártszenvedély ezen két tipikus példájához hasonló esetet bármely olvasó hozhatna fel saját személyes tapasztalataiból vagy történelmi ismereteiből. Tényleg minden némileg tartós és jelentékeny pártban erős pártszellem fejlődik ki, mely az ellenfél kímélet nélküli letiprására tör és e célra a működő személyeknek a csel és erőszak minden eszközét megengedi. A hagyományos erkölcs parancsai teljesen háttérbe húzódnak. És a pártok bukását rendszerint nem a párttagok erkölcsi felfogása okozza, hanem a pártszellem céltalan túlzásai, melyeket éppen ők követtek és idéztek elő.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Átmenet az egyéni erkölcsre.

Az előző fejezetekben számos történelmi példával iparkodtam bizonyítani azt a tételt, hogy az emberek társadalmi életét nem a hagyományos erkölcs parancsai, hanem a fennálló hatalmi viszonyokra való tekintetek irányítják. Csak-hogy ezek a példák általánosan ismertek és úgy motívumaiukat, mint külső megjelenésüket tekintve pontosan megállapíthatók. De ha e célra a társadalmi élet mélységeiből ismeretlen tényeket akarnánk előrántani, bizonyára kétségbe vonnák ezeket, mihelyt egy új erkölcsi rendszer bizonyítására akarnánk felhasználni. Pedig biztosra vehetjük, hogy a fajok, államok, egyházak, foglalkozási osztályok és pártok nagy küzdelmeit ugyanazok a rugók mozgatják, mint az apró-cseprő viszályokat a törzsben, községben és a helyi egyesületekben.

Ma már természetesen a társadalmi élet alsóbb rétegeiben történő eme kevésbé jelentékeny tényeket is sokféleképen megfigyelik és statisztikai művekben följegyzik. De e statisztikai megállapítások legtöbbször határozatlanok és többféle értelműek és rendszerint az emberi cselekedeteknek csak külső lefolyásáról, nem pedig azoknak indító okairól adnak felvilágosítást.

Az emberek történelmi életét tehát, a szó legtágabb értelmében, akár királyi palotákban, akár a társadalom legalsóbb rétegeinek sötét szervezeteiben nyilvánul is meg, az uralkodó hatalmi viszonyok, nem pedig az emberek fölött

trónoló erkölcsi rend irányítja. Miképen áll azonban a dolog az emberek magánéletében, ahol az egyén a maga gyengeségében és függőségében már eltérő nézetű és törekvésű egyének óriási tömegével áll szemben? Talán az egyéni erkölcs az a terület, ahol a hatalom és befolyás meghátrálnak egy tárgyilagos, erkölcsi rend uralma előtt? Erről a következő fejtegetés (2. könyv) nyújtson felvilágosítást.

**MÁSODIK KÖNYV.
AZ EGYÉNI ERKÖLCS**

ELSŐ FEJEZET.

Akarat és cselekvés.

Az emberi cselekvés akaratból és tetteből áll; amaz belső folyamat, emez kifelé irányul. Az emberek békés együttélésére, kölcsönös alkalmazkodásukra, mely az erkölcs lényege, csak a külső cselekvésnek van jelentősége, míg a pusztá akarat az egyéni léthez tartozik.

A külső cselekvés fontossága különös határozottságú a közösségi erkölcsben tűnik föl, amely téren a legfontosabb emberi működések végbemennek. Mert a közösségekért hivatott és hivatás nélküli képviselők működnek ugyan, de akaratukat nem tarthatjuk a közösség összes tagjai akaratával egyenlő jelentőségűnek. Itt tehát, a történelmi tömegműködés terén erkölcsi megítélés alá eső fontos cselekvéseket látunk pontosan megfelelő akarat nélkül.

Az egyéni erkölcs körében rendszerint minden külső cselekvésnek megfelel egy belső akaratelhatározás. De az emberi akarat homályos és ingadozó s magában véve nem gyakorol döntő befolyást a társadalmi életre. Maga a cselekvő is jóformán csak saját tetteiből ismeri föl, hogy mit akart komolyan azok keresztülvitele előtt. Így bizonyosan

mindenki eltökéli magában, hogy az élet minden változataiban bátran és szilárdan megáll; de ez a legtöbb embert nem gátolja abban, hogy a valódi veszély előtt meg ne fusson.

Természetes, hogy egy vallásos rugók által irányított erkölcsan kénytelen a döntő nyomatékot a pusztá akaratra helyezni. Egy mindentudó isten, míg a vallásos hit uralkodik, a vallásos erkölcsant részesíti előnyben, amennyiben az emberek legrejtettebb belső rugóit ismeri és így a földi éhi után a halhatatlan lelket érdeme szerint jutalmazhatja vagy büntetheti. A vallásos érzés tehát sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít az emberi akaratnak, mely lelkünk sötét mélységeiben honol és lehetővé teszi, hogy viselkedésünk révén az istenséggel közvetetten kapcsolatba jussunk, — mint maguknak a cselekvéseknek. Emlékezzünk csak arra, hogy oly mélyen vallásos férfiak, mint Pál apostol, Luther és Kálvin a hitet, nem pedig a tetteket állították föl az üdv alapfeltételéül, holott bizonyos vallásos tantételek elismerése nyilván még távolabb áll az emberek cselekedeteitől, mint akaratuk.¹⁾

De az erősen vallásos színezetű bölcsészeti rendszerek is természetesen könnyen hajlanak arra, hogy a pusztá jó-akaratot túlbecsüljék. Ide számítható nevezetesen Kant bölcsészete, amely nemcsak tudomány, hanem legalább is oly mértékben ész-vallás is, amely céljait természetesen csak hosszú kerülő úton éri el. Amint tudjuk, Kant a tiszta ész bírálatáról szóló művében az isten léte mellett felhozott számos elméleti bizonyítékokat megcáfolta, de csak azért, hogy

¹⁾ V. ö. Strauss D: A keresztény hittan. 2 k. (1841) 463-479. 1..

azokkal azt erősítse, hogy az erkölcsi törvénynek szükségképeni előfeltétele az isten léte és a lélek halhatatlansága.¹⁾ Hogy ez az állítás alig egyéb, mint egy vallásos hittétel, azt mutatja a buddhizmus, a legelterjedtebb vallás, mely finomabb és nemesebb erkölcsöket fejlesztett ki, mint a kereszténység anélkül, hogy egy megszemélyesített isten létezését vagy a lélek halhatatlanságát föltételezte volna.

E vallásos álláspontból kiindulva kénytelen volt Kant is a jóakaratot a tett fölé helyezni. Etnikai főművének, az erkölcs metafizikája alapvetésének mindjárt elején a következő jellemző megjegyzést teszi a jóakaratról: „Semmi sincs a világon, amit minden korlátozás nélkül jónak lehetne tartani, csak a jóakarát.“ Ugyanily joggal állíthatjuk, hogy az emberek együttélésére semmi sem értéktelenebb, mint a jóakarát, mely akár hibájából, akár anélkül semmiféle jó cselekedetet létre nem hoz.

Egy tisztán emberi erkölcs, mely minden vallásos rugóktól ment, csak az emberek tetteiből, nem pedig az emberi lélek sötét és rejtélyes háttereiből figyelhető meg. Látjuk is, hogy a gyakorlati életben az egész világ csak a külső cselekvésekre van tekintettel: a férj megelégszik feleségének bíráásával és hűségével, az állam polgáraitól adót és újoncot követel, sőt maga az egyház, mely az emberi lélek mélységeire akar befolyást gyakorolni, mindenütt meg van elégedve a külső tevékenységgel. A jogászok is, kiknek hivatásuk az emberi cselekedeteket megfigyelni és szabályozni, úgy a polgári, mint a büntető jogban a pusztá akaratot figyelmen kívül

¹⁾ Kant: A tiszta ész bírálata, 505, 629. 1.; A gyakorlati ész bírálata, Uő, 149. i, Kirchmann kiadása.

hagyják; még az ó- és újkor legzsarnokabb törvényei is büntetlenül hagyják a gonosz szándékot, ha azt a kivétel kezdete sem követte. Mindazonáltal a jog és erkölcs körében gyakran nagy jelentőségű, hogy egy cselekmény szándékosan, gondatlanságból vagy véletlenségből esett-e meg. De ez esetekben is bizonyítva kell lenni annak, hogy a tettet előidéző akarat komoly volt.

MÁSODIK FEJEZET.

Az egyéni erkölcs lényege.

A közösségi és egyéni erkölcs tekintetében a népek öntudatában még ma is lényegileg különböző alapgondolatok uralkodnak. Az államnak, egyháznak és más közösségeknek cselekményeit csaknem kivétel nélkül a hatalom álláspontjából Ítélték meg; itt alig van szó másról, mint hogy a történelmi tényekre a megkívántató hatalmi eszközökkel vállalkoztak-e? Igen, sőt ezt a szempontot az utolsó évtizedekben még erősebben hangsúlyozták. Emlékezzünk csak arra, hogy a moralizáló történetírás, amint az a felvilágosodás korában uralmon volt és még a 19. század első felében is Schlosserben képviselőre talált, jelenleg Németországban és máshol egy Ranke pusztán előadó történetírásának engedni volt kénytelen, amely minden erkölcsi bírálat nélkül csak azt akarja megmutatni, hogy tulajdonképen miként történtek az események. Ezzel szemben az egyének cselekvéseit még ma is mindenütt a hagyományos vallási és bölcsészeti erkölccstan alapján bírálják erkölcsi szempontból. Ter-

mésztesen csaknem nevetséges ellentmondás az, hogy a nagy történelmi tényeket hasonlíthatatlanul enyhébben ítélik meg, mint az egyénnek saját egyéni léte korlátolt körében véghezvitt jelentéktelen cselekedeteit.

Ez a különbség is a fennálló társadalom hatalmi viszonyainak hatása. Minthogy egész erkölcsiségünk az érvényes hatalmi rendnek visszfénye, természetes, hogy az állam és egyház legfőbb vezetői, akik hatalmas állásukban és a népnevelésro való hatásukkal a néptömegek véleményét befolyásolják, mindig enyhe erkölcsi bírálatban részesülnek; még hí. nyilvánvaló visszaélést követnek is el a rajok bizott hatalomnál, hajlandó a nép az ő hibáikat gonoszlelkű tanácsosok működésének tulajdonítani. Csak családjukkal és hasonló állami személyekkel való érintkezésben, hol a hatalmi különbség nem oly nagy, — esnek ők általánosan érvényes megítélés alá. Így volt maga I. Napóleon is, ki az állami életben csak a hatalomra támaszkodott, de nejével és fitestvéreivel szemben tényleg nagyon is függő helyzetben volt.

E jelenséggel az erőre alapított hatalmi rend összes fokain találkozunk, melyek az állam és egyház vezetőitől le az utolsó napszámosig húzódnak. Minél magasabb az egyén állása, annál szabadabban intézheti cselekvését érdekei szerint anélkül, hogy környezetének erkölcsi megbélyegzésétől tartania kellene. És minél alacsonyabb helyet foglal el a hatalom és befolyás ranglétráján, annál több odaadást és áldozatkészséget várnak tőle. Jusson csak eszünkbe, hogy a legtöbben szolgáláiktól minden habozás nélkül a legnagyobb áldozatot kívánják anélkül, hogy mindezt egyébbel, mint silány bérrel és gőgös bánásmóddal viszonyoznák.

E fejtegetésből kiviláglik, hogy tárgyilagosan véve erények és bűnök egyáltalán nincsenek, hanem minden attól függ, hogy alkalmazkodunk-e a társadalom uralkodó hatalmi viszonyaihoz, avagy sem. Ugyanaz a viselkedés, mely egy uralkodónál elragadó leereszkedés, egy kishivatalnoknál felháborító elbizakodottságnak tűnik fel. Egy diplomata, ki néhány hazugság miatt nagy célokat elhibáz, kartársai előtt és szélesebb körökben is a fajankó címet kapja, míg egy tudós, aki az igazságért ekzsiztenciáját teszi kockára, a legnagyobb rokonszenvvel és tisztelettel találkozik. Olyan kiadások, melyeket Rotschild és Vanderbilt minden meggondolás nélkül tehetnek, egy közepes vagyónú embert annak a veszélynek tennének ki, hogy tékozlás miatt gondnokság alá helyezik. S nem kell-e egészen más mérték szerint becsülni egy cellájába zárt szerzetes szüzességét, mint egy ezertagú háremmel rendelkező szultánt? Szóval, az emberi cselekvéseket erkölcsileg nem Ítéelhetjük meg általános alaptételekből, hanem csak az alapjukul szolgáló hatalmi viszonyok pontos megfigyelése mellett. És valóban ily relatív módon ítélik meg minden egyének cselekvését úgy környezetében, mint szélesebb körökben.

Ha tehát a következőkben a hazugságról, a gőgről és más „erények“-ről és „bűnök“-ről beszélek, ezzel csak a hagyományos felfogásmódhoz csatlakozom. Az általam képviselt álláspontból kiindulva az egész erkölcs pusztá hatalmi probléma. Aki cselekvését az egész hatalmi rendben elfoglalt állásához alkalmazza s egyszersmind mások állását is tiszteletben tartja, az erkölcsösen cselekszik, ellenkező esetben bűnösen. Az ilyenfajta állandó cselekvési módot erény-

nek, illetve bűnnek nevezik. Hogy ezek a gondolatok nemcsak a közösségi, hanem az egyéni erkölcsre nézve is alkalmazhatók, e vizsgálódások további folyama kimutatja.

HARMADIK FEJEZET.

Az utódok veszélyeztetése.

Midőn most már az egyéni erkölcs részletes fejtegetésére térek át, először is ki kell jelentenem, hogy nem lehet céлом az erkölcsi kötelességek s az azokkal összefüggő erények és bűnök teljes sorozatát vázolni. Aki egy bizonyos társadalmi állapotnak összes hatalmi intézményeit s azoknak változásait áttekinti, ennek hiányában is minden különös nehézség nélkül összeállíthatja annak erkölcsét, az élő és működő, nem pedig a szószékről és könyvekben hirdetett erkölcsöt értve. Azoknak az erkölcsi fogalmaknak kialakulására és megkülönböztetésére a nyelv is mindenütt fontos befolyást gyakorol. Sőt maga a napi divat és hangulat sincs e kérdésben minden jelentőség nélkül. Nagyon jól emlékszem, hogy a nagy börzeczrach előtt (1873) Bécsben és Berlinben az egész világ mint vakmerő és szerencsés tőzdespekulánsokat bámulta — ugyanazokat, akiket néhány hónap múlva mint örült és tudatlan játékosokat megvetettek.

Számos moralista két csoportba osztja az erkölcsi kötelességeket: minmagunk iránti és mások iránti kötelességek csoportjába. De csak az utóbbiakat lehet valódi erkölcsi kötelezettségeknak tekinteni. Ha az erkölcsösséget a társadalom érvényes hatalmi viszonyaihoz való alkalmazkodás-

ként fogjuk fel, akkor ez önként érthető. De minden más álláspontból kiindulva is el kell vetnünk a minmagunk iránti erkölcsi kötelességeket, mert az nyilvánvaló ellentmondást tartalmaz, hogy valakinek önmagával szemben jogi vagy erkölcsi igényei legyenek. Ételben, italban és nemi élvezetben való mérséklet, munka és pihenés célszerű váltakoztatása, tisztaság és egyéb tulajdonságok nem tárgyai az erkölcsi törvénynek. Nevelés és tudomány ezerszer többet érnek ily dolgokban, mint az erkölcsi parancsok.

Az öngyilkosság és az öncsonkítás sincsenek az erkölcsi törvénynek alávetve. A vallásos erkölcstanok természetesen, melyekhez számítható a Kanté is, ezeket erkölcstelen cselekményeknek nyilvánítják, mert az egyén ezáltal az isten végzéseibe avatkozik. A tisztán emberi erkölcs azonban úgy gondolkozik, hogy a természet a testet teljesen alárendelte az ember akaratának és így az ember öngyilkosság és öncsonkítás által a saját természetadta hatalmi körét rendszerint nem lépi át. Nagyon szépen mondja az idősebb Plinius, aki Néro rettenetes korszakát még saját szemével látta, hogy az ember az öngyilkosságra való képessége révén az istenek fölé emelkedik, mert az élet nyomorúságaitól saját elhatározásával megmenekülhet. Csak azokban a mindenesetre számos esetben jár el az öngyilkos erkölcstelenül, ahol idegen hatalmi és érdekkörbe kárt okozva nyúl be, mint például ha a családja eltartására és nevelésére köteles családfő ezen kötelessége alól öngyilkosság útján magát kivonja.

Egyébként azoknál a cselekvéseknél, melyek az úgynevezett minmagunk iránti kötelességek tárgyát képezik,

nem annyira magának a cselekvőnek, mint inkább utódainak érdekei jönnek figyelembe. Mert a mértékletességet, a tisztaságot, a túleröltetéstől való tartózkodást és az öngyilkosságtól való iszonyodást az egyén életösztöne parancsolja, ellenben a jövő nemzedékek érdekeit állam és egyház mindaddig mindenütt védtelenül kitétték a véletlennek. Itt lép előtérbe különös világossággal az erkölcsnek, mint hatalmi hatásnak ez az általános jellege; a ma élő és működő embereket az erkölcsi hatalmak föltétlenül kedvezményben részesítik a következő nemzedékek rovására, akik még tehetetlenül nyugszanak a jövő sötét ölében.

Pedig annak a férfúnak eljárása, aki ittas állapotban, vagy szifiliszszel fertőzötten gyermeket nemz, vagy aki könnyelműségből vagy érzékiségből családját kellestén túl szaporítja, *elég* gyakran rosszabb következményeket von maga után, mint valami súlyos testi sértés vagy épen csak a vagyon ellen irányuló bűncselekmény. De azért a mi jogi és erkölcsi törvényeinkben hiába kutatunk egyetlen szabályt, mely a jövő nemzedéknek az elődök nemi önzése és örültsége ellen hatásos védelmet nyújtana.

A szellemi és testi tulajdonságoknak a szülőkről a gyermekekre való öröklődésének természettörvénye, továbbá a Malthus-féle népesedési törvény természetesen azon tudományos tételek közé tartoznak, amelyeket csak az utolsó évszázadban fejtettek ki vagy ismertek el. A nemi életre vonatkozó keresztény erkölcs ellenben a régi zsidóság erkölcsi felfogásán alapszik, mely a félbarbár népek gondolkodása módjára a dús gyermekáldást máimagában véve szerencsének és előnynek tartotta. A ke-

resztóny erkölcs egyszerűen ismétli ezeket a régen elavult nézeteket, mint ahogy más irányban is lassankint elvesztette a képességét, hogy új ismeretekhez és szükségletekhez alkalmazkodjék.

A mai állam és a mai jog is nagyon messze vannak attól, hogy e fontos feladatokat megoldják. Maga az állami jelen korban csekély befolyást gyakorol a magánjogra; a vagyonjog és családjog leggonoszabb elfajzásaival szemben, is csaknem gyámoltalanul áll. Hiszen számos törvénykönyv és sok jogász abból indul ki, hogy a házastársak nemi kapcsolata sem tartozik a jog körébe, hanem kizárólag az erkölccsel függ össze. És a gyermekáldás ama zsidó túlbecsülése helyére lép ma a földbirtokosok és iparosok érdeke, akiknek vállalataikhoz sok olcsó és kínálkozó *kézre* van szükségük. Egyáltalán mindaddig, míg az állam a magánjoggal, mint egy elzárt várral áll szemben, ahova csak rejtett utakon hatolhat be, sohasem lesz képes a jövőendő nemzedékek érdekeit sikeresen megoltalmazni. Hogy e cél elérésére a hatalmi viszonyok mily változásai szükségesek okvetlenül, arról a további fejtegetés (III. 7.) nyújt felvilágosítást.

NEGYEDIK FEJEZET.

A felebaráti szeretet.

Hívó lelkekre mély benyomást szoktak gyakorolni azok a szabályok, melyeket a vallásos és bölcsészeti erkölcsstanok az ember és ember közötti általános erkölcsi

viszonyra nézve fölállítanak. Vallásalapítók és erkölcs-tanítók valósággal tombolnak itt az emberbaráti érzésekben és magasztos igékben, természetesen azzal a hallgatag kikötéssel, hogy ezeket a különleges erkölcsi és jogi szabályok hatályon kívül helyezik vagy éppen az ellenkezőre fordítják.

A keresztény erkölcstan, mely itt is a legnagyobb túlzásokat tanúsítja, nem kevesebbet követel minden kereszténytől, minthogy felebarátját, mint önmagát szeresse,¹⁾ a jogtalansággal ne szálljon szembe, sőt a rosszat jóval fizesse vissza.²⁾ A buddhizmus nem parancsolja ugyan ezt az általános, megkülönböztetés nélküli szeretetet,³⁾ de vallási és nemzetiségi türelmességről⁴⁾ beszél és szintén követeli híveitől, hogy a rosszat jóval fizessék vissza.⁵⁾ Az erkölcsi valóságot legjobban az iszlám közeliíti meg, midőn bár a hitsorsosok iránt szelidséget és könnyörületet szab meg, de a hitetlenek ellen gyűlölséget és pusztítást hirdet⁶⁾ s a jogtalanság ellen megengedi a meg-

¹⁾ Máté: 22, 39. Pál: A rómaiakhoz, 13, 9. Gal. 5, 14. Jac. 21, 8. V. ö. Mózes, 3, 19, 18.

²⁾ Máté: 5, 39—48. Lue.: 6, 27—38. stb.

³⁾ Hogy a buddhizmus a kereszténység általános, korlátlan felebaráti szeretetét nem ismeri, világosan mutatja Buddha híres mondása, mely így hangzik: A bolondoknak nem szolgálni, — hanem a bölcseneknek szolgálni: — tiszteletet adni annak, akit tisztelet illet, ez a legnagyobb áldás. Ilyen kijelentést Krisztus, aki a lelki szegényeket, mint boldogokat magasztalja, (Máté 5, 3.) sohasem tehetett volna.

⁴⁾ Olcott: i. m. 88. l.

⁵⁾ Olcott: i. ni. 56. l.

⁶⁾ Korán, Sura 9, G, 20.

torlást a régi zsidó¹⁾ szabály szerint: szemet szemért, fogat fogért.²⁾

Mint hogy a kereszténység — mert bátran szorítkozhatom itt csak erre — mindenkitől csaknem korlátlan odaadást követel embertársai érdekeiért, el lehetne várni, hogy küzdjön azok ellen a társadalmi berendezkedések ellen, amelyeknek uralkodó jellegüknél fogva embert embertől el kell választaniok. De ez legtávolabbról sem történik meg, sőt inkább minden idők óta elismerte az állani, jog és tulajdon érvényben levő intézményét. Ez pedig a társadalom minden egyes tagjának szigorúan elhatárolt jogkört mutat, ahova mindenkinek, mint várába, el kell magát sáncolnia, ha fönmaradását biztosítani akarja. E folyton érintkező és összeütköző jogkörök azonban lehetlenné teszik a valódi keresztény szeretetet épen úgy, mint ahogy tetőtől-talpig fölfegyverkezett államaink nem érezhetnek egymás iránt valódi barátságot. Maga a szegények és nyomorultak iránti jótékonyság, mit minden vallás követel, sem tekinthető a keresztény felebaráti szeretet művének, mert a jóltevő a megajándékozottal szemben egész jogi állását megőrzi s ebből kifolyólag neki csak fukar almizsnát dob.

Még kevésbé egyeztethető össze az a másik két tétel, hogy a gonosznak ellent ne álljunk és a rosszat jóval viszonozzuk, — minden idők állam- és jogrendjével. Már a bűntetőjog, az emberi nem legrégibb és legfontosabb intéz-

1) Mózes 2, 21, 24.; 3. 24, 20.; 5. 19, 21.

2) Korán, Sura 2, 273—17“).

menye, ellentmond mindkét parancsnak, mert főcélja épen abban áll, hogy minden fontosabb rossz tettet hasonló rosszal fizessen vissza. De a tisztán erkölcsi téren is lehetetlen azoknak megvalósítása, mert keresztülvitelük a rossznak a jók fölötti állandó túlsúlyát idézné elő ennek minden veszedelmes következményeivel.

Maga Krisztus is belátta a felebaráti szeretetről szóló parancsának belső lehetetlenségét, midőn ezt a kijelentést tette: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, de istennek is, ami az istené“ (Máté: 22., 21.) és így a római államrendet minden durvasága és kegyetlensége dacára elismerte. A katolikus egyház is a különböző népek uralkodó jog- és államrendjét, mint adott tény, mindig elfogadta és csak azok ellen az intézmények ellen küzdött, melyek az ő papi uralmi törekvéseivel ellenkeztek. Még kevésbé fejthettek ki alapos ellentállást a protestáns hivatalos egyházak vagy akár az orthodox egyházak is a pártfogó állammal szemben. És így az egész kereszténységben a felekezeti szeretetre vonatkozólag egy szenteknek való erkölcsöt hirdettek, de e mellett oly gyakorlatot folytattak, melylyel a legvérszomjasabb hódítók is mindig meg voltak elégedve.

Tehát az egyéni erények és bűnök mibenlétéről való vizsgálódásainknak már az elején láttuk, hogy az emberi cselekvések, mint tömegjelenség, a társadalom hatalmi viszonyaitól függenek. Aki tehát az embereket erkölcsi parancsokkal arra akarja bírni, hogy a társadalom e hatalmi viszonyaival ellentétesen járjanak el, az, ha még nagy vallásalapító is, arra számíthat, hogy kortársai és az

utókor talán csodálják, ele arra nem, hogy neki valóban szót is fogadjanak.

Hogy mily hiábavaló dolog az embereknek az egész jogi és erkölcsi renddel ellentétben áradozó felebaráti szeretetet ajánlgatni, azt Konfucius, a nagy kínai bölcs, nagyon jól eltalálta. Laosti, egy korábbi bölcs, Krisztushoz hasonlóan tanította, hogy az ellenségeskedést jótettekkel fizessük meg. Midőn erre nézve Konfucius véleményét tudakolták, így felelt: „Akkor mivel fizessenek barátainknak! Viszonozd a jót jóval, a gonoszt igazsággal.“

Konfuciusnak ez a józan mondása bizonyosan senkiben sem kelt bámulatot, de az erkölcsnek erre a fokára az átlag ember is valóban fölemelkedhetik.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A hazugság.

Egyik legfontosabb társadalmi jelenség a világon a hazugság. Ahol hatalom van, ott van hazugság is. A társadalmi viszonyok nagy része civilizált és civilizálatlan államainkban ismert hazugságon alapszik. És, fájdalom, nagyon is bizonyos, hogy a népies intézmények létesítésével is a hazugság uralma csak enyhül, de sohasem irtható ki.

Megkülönböztetjük a nyilvános és magán hazugságot. Amaz a fajok, államok, egyházak, foglalkozási körök, partok és ezek hatalmasainak, ez ellenben az egyesek érdekeit szolgálja. Akinek kedvéért a köz- és magánéletben

az igazságot legtöbbször meggömbítik, a leghatalmasabb az országban, akitől a hazugságnak és csalásnak óriási fokozata nyúlik le a legszegényebbekhez és leggyöngébbekhez, akik mindig csak az igazságot hallják és akiket legfőlebb családjaik és legközelebbi barátaik méltatnak egy szegényes magán hazugságra.

A nyilvános hazugság politikai, vallási, tudományos és művészeti természetű is lehet. Különböző alakjaik nem annyira az erkölcs, mint inkább az elméleti bölcsészet körébe tartoznak és ezért főntartom magamnak, hogy az emberi életben messze terjedő uralmát más helyen fejtegessem. Itt csak fontosabb elfajzásait akarom röviden jellemezni és e végből néhány példát hozok fel. A moralisták hajdan és mostanában is elég óvatosak, hogy a nyilvános hazugsággal ne foglalkozzanak s gyűlöletüket és megvetésüket pusztán az aránylag ártalmatlan magánéleti hazugságra zúdítsák.

Egyik legfontosabb fajtája a nyilvános hazugságnak a politikai hazugság, mely igen változatos formákat mutat, így a legtöbb monarchikus államban, érvényben áll az az alaptétel, hogy a király nem követhet el jogtalanságot (the king can do no wrong), bár minden történelmi könyv számos bizonyosságot szolgáltat arra, hogy államcsínyek és hasonló jogtiprások csakis az uralkodótól erednek és hogy mellettük a miniszterek, mint pusztán eszközök, csak másodrangú szerepet játszanak. Az uralkodó irániai hódolat megsértését, a kormány elleni gyűlöletre és megvetésre való izgatást a legtöbb monarchikus államban megtorolják, még ha a büntetéssel sújtott nyilatkozatok

teljesen igazak és jogosak is. Még a demokratikus köztársaságokban is állandó gyakorlat a szuverén néppel szemben bizonyos adag¹ hazugság, mindenesetre csekélyebb mértékben, mint a monarchiában, mert ott az állami hatalom keséshbé van központosítva.;

A vallásos hazugság főpéldájaként tekinthetjük azt a viselkedést, melyet az uralkodó néposztályok minden keresztény kultúrállamban az uralmuk alatt álló néposztályokkal szemben épen a vallási és szertartási kérdésekben tanúsítanak. Itt érvényesült csaknem mindenütt a jelszó, hogy a vallás fentartandó a nép részére, bárha az uralkodó néposztályok, melyek a népre a kinyilatkoztatás hitét ráerőszakolják, azt túlnyomó többségükben már régen elvesztették. Természetesen ezzel a viselkedéssel együtt jár az uralkodó osztályok részéről a vallásra és szertartásokra vonatkozó liazng, szenteskedő képmutatás.

A tudományos hazugság a tudománynak az egyházhoz és államhoz való viszonyából támad. Így Cartesius a 17. század közepe táján írt bölcsészeti műveiben minden eddigi ismeretet kétségbe akar vonni s ez általános kétely alól csak kettőt akart kivenni: ismert mondását: gondolkozom; tehát vagyok (cogito, ergo sum) és — a katolikus egyház dogmáit¹; nagyon érthető, mert az egyház még 1600-ban Giordano Bruno bölcsészt, 1619-ben Vaninit máglyára dobta, 1632-ben és 1633-ban pedig, tehát kevéssel Cartesius első művének megjelenése előtt Galileit perbe fogta. A 18. század második felében Kant gyáva féljám-

¹) Cartesius: Discours sur la méthode (1637) 3.

borsága félreismerhetetlenül oly állapotra mutat, melyben a felvilágosodás kora a keresztény egyház külső hatalmát erősen megingatta, de még nem döntötte meg; még sem volt képes Kantot a vallásos dolgokban való óvatossága, sem fejedelme megrendszabályozástól megvédeni. Végre a 19. században Schopenhauer és Nietzsche, bár mindketten konzervatív érzésnek, a kereszténységről nem tudnak másként beszélni, mint gúnynyal és becsmérléssel, világos jeléül annak, hogy ekközben a francia forradalom és az erre következő mozgalmak az egyház külső hatalmát csaknem teljesen megsemmisítették. A tudományos alapnézetekre ma természetesen hasonlíthatatlanul erősebb befolyást gyakorol az állam, mert ez az utóbbi évszázadban tényleges hatalmát nem hogy elvesztette, sőt tetemesen fokozta.

A magánhazugság mindig egyes személyek érdekeit szolgálja ugyan, de ezt részint az államjogi, részint a magánjogi hatalmi viszonyok idézik elő. Gyakran maga a hatalom birtokosa az, aki a hatalomnélkülieket hazugságra kényszeríti. Így az egyeduralkodó alattvalóitól, mint egészen természetes udvariasságot, elvárja, hogy bölcsességét és kegyességét magasztalják, még ha legtávolabbról sem bölcs vagy kegyes. Alattvalói, amint hivatal vagy vagyon révén mások sorsáról intézkedhetnek, hasonló hizelgéseket követelnek, ha mérsékeltebb modorban is. Igen, minden egyszerű polgári vagy parasztasszony ügyel arra, hogy a cselédség nem létező erényeit elismerje és nem létező tekintélye előtt meghajoljon, szóval, hogy alaposan hazudozzon neki.

De elég gyakran szolgál a hatalomnál küliek magán-hazugsága arra is, hogy a hatalmasokat akaratuk ellenerő becsapja. A politikai intézmények a nyilvános életben erős nyomást gyakorolnak az alsó néprétegekre, amely szabad alkotmányi! országokban természetesen enyhül az által, hogy a nép részt vesz a törvényhozásban és kormányzásban. A magánjog területén pedig a bérmunkások, a bérlők és haszonbérlők, tehát a népesség tnlyomó többsége, sokkal szigorúbban alá vannak vetve munkabért fizető, bérbe-, illetve haszonbérbeadó uraiknak, mint a leggonoszabb politikai despotizmusban.¹⁾ Ezt az erőszakos nyomást, ezt az óriási felelősséget, melyet az uralkodó osztály évszázadokon át az alájok rendeltekre szorított, a hatalom nélküliek hazugsággal és csalással iparkodtak enyhíteni. Ugyancsak gyakran dicsekszenek a gazdagok és előkelők nyíltságukkal és őszinteségükkel az alsóbbrendűek csalárdságával és alattomoságával szemben; de eszök ágába sem jut, hogy ez a különbség, ha ugyan egyáltalán fennáll is, csak az ő jogi kiváltságaik erkölcsi visszénye.

A hazugság tehát, amint azt fontosabb alakjaiban láttuk, a politikai és magánjogi despotizmusban gyökerezik. Herbert Spencer természetesen némely népek hazugságra való hajlandóságát kizárólag a politikai despotizmus rovására írja.²⁾ De ki nem látja, hogy a magánjog uralmi viszonyai sokkal szélesebb néprétegeket hálózhatnak be és sokkal mélyebb befolyást gyakorolnak azokra, mint

¹⁾ Menger: Neue Staatslehre. II., 9.

²⁾ Herbert Spencer: The principles of ethics. I. (1842) 160. §.

a legszigorúbb abszolútizmus, melynek hatása mégis mindig csak egy viszonylag szűk életkőrré szorul. Herbert Spencer ugyan ellensége a politikai abszolútizmusnak, a nagyban való despotizmusnak, de barátja a magánjognak, a kicsinyben való despotizmusnak.

Ha fontolóra vesszük a hazugságnak a köz- és magánéletben messze terjedő uralmát, amely alól alig húzhatja ki magát valaki és legkevésbé a nyilvánosság embere, akkor azt a könyörtelen szigort, melylyel némely erkölcsbírák épen a magán hazugság legártatlanabb formáit üldözik, csak bohó túlzásnak tekinthetjük. Így Kant „Az emberszeretetből való hazugság vélt jogáról“ (1797.) irt dolgozatában azt tartja, „hogy a hazugság egy gyilkossal szemben, ki azt kérdi, hogy az általa üldözött barátunk nem menekült-e házukba, bűn lenne.“

De vájjon saját életében tett-e bizonyosságot Kant erről a torzképpé fujt igazságszeretetről. Mint Rousseau tanítványa politikai dolgokban nagyon radikális volt s ez érzésének társalgás közben, valamint nem a nyilvánosságra szánt Írásaiban leplezetlenül kifejezést is adott.¹⁾ Mégis a II. Frigyes Vilmos uralma alatt irt s nyilvánosságra adott jogtanában (1797.) durva abszolútizmust hirdet és önmagát is fölülmúlja a féktelenségükben csaknem borzasztó kijelentésekkel, hogy az uralkodónak az államban csak jogai vannak és semmiféle kikényszerít-

¹⁾ V. ö. a Kant hagyatékában talált töredéket „A szabadságról“, az összes művekben Rosenkranz kiad. II. kötet 1. rész (1842.) 253—255. l., továbbá Jachmann: Immanuel Kant. geschildert in Briefen (1804.) 125. 1. stb.

hető kötelességei nincsenek és hogy az uralkodó világos törvénysértései ellen is csak panasznak, de nem ellenállásnak van helye.¹⁾ Kantnak ez az alkalmazkodása hazája és kora politikai áramlataihoz a hagyományos erkölcs alapelvei szerint is hasonlíthatatlanul ocsmányabb, mint az a kényszerű hazugság, melylyel egy barát életét mentjük meg. A hatalmi elmélet álláspontjáról természetesen úgy az egyik, mint a másik eljárási mód egyaránt érthető, mert egyiket az állandó, másikat az ideiglenes hatalmi viszonyok idézték elő.

HATODIK FEJEZET.

A hamis eskü.

A hazugság legsúlyosabb fajtája a hamis eskü. Megkülönböztetjük az esküvel megerősített Ígéretet és az eskü alatti vallomást; az előbbinél az esküt tevő istenre való hivatkozással kötelezi magát egy jövődöbeli cselekedetre, az utóbbinál istenre való hivatkozás mellett állítja valamely múlt vagy jelen tény valóságát. Amazt az esküt teszi pl. a hivatalnok, vagy a katonatiszt, midőn a királynak hűséget és engedelmességet esküszik; emezt a tanú vagy a peres fél, midőn a bíróság előtt megesküszik arra, hogy a hitelezőnek valamely pénzösszeget valósággal megfizettek.

Az előbbi, melynek legfontosabb fajtája a hivatalnoki és a hűségeskü, túlnyomó részben a nyilvános élethez

¹⁾ Kant: Rechtslehre 49. §. V, ö. alább III. 3.

tartozik; az utóbbi leginkább csak polgári és büntető perekben, tehát az egyéni lét szűkebb köreibben, játszik szerepet. Az igazságra való kötelesség megsértése tehát ez esetekben nagyon hasonlít a közéleti és magánéleti hazugsághoz.

Az esküvel megerősített ígéret meg nem tartásával elkövetett hamis eskü, az esküszegés nagyjelentőségű, igen elterjedt erkölcstelenség. A világ összes államaiban, monarchiákban és köztársaságokban egyaránt, megkövetelik a hivatalnokoktól, katonáktól, sőt itt-ott az egész néptől a hűségesküt és ha az államfőt vagy kormányformát erőszakkal megbuktatják, akkor százezrek, sőt milliók is esküszegést követnek el, mihelyt az új kormányhatalmat elismerik és neki ismét hűségesküt tesznek. Talán egyetlen erkölcsi botlásnál sem lép oly világosan előtérbe az a tény, hogy az erkölcs lényegileg pusztán hatalmi hatás: óriási tömegek, egyébként tisztességes polgárok elkövetik a leggyalázatosabb cselekedetet, mert a politikai hatalmi viszonyok azt úgy parancsolják.

Így következett egymás után Franciaországban a nagy forradalom kezdete óta a királyság, a köztársaság, a konzuluság és császárság, a Bourbon- és a polgárkirályság, a második köztársaság, a második császárság, a harmadik köztársaság; mind e változásokat milliók esküjének és hűségének megszegése kísérte. Midőn Ernő Ágost hannoveri király, hogy az állami uradalmakat tulajdonába kaparintsa s így adósságait kifizesse, a minden oldalról esküvel erősített 1833-iki alkotmányt jogtalanul felfüggesztette (1837.), csak a göttingai egyetem hét tanára (a

„göttingai hetek“) tagadta meg az új szolgálati- és hűség- eskü letételét. 1848-ban a hivatalnokoknak és katonáknak az új alkotmányokra való fölesketése könnyen ment, de ez épenséggel nem akadályozta meg sehohsem azt, hogy már a legközelebbi években ezeket államcsínyek segítségével félredobják. Épen ennyi hasznuk volt az olasz és a német fejedelmeknek, kiket az 1859—1866. években részint a forradalom, részint a hódítás elűzött, a hivatalnokok, katonák és társulatok tömegesen letett hűségesküjéből.

Mindezekben az esetekben, amilyeneket még százszámra hozhatnánk föl, csak elenyésző kisebbségek ragaszkodtak esküjököz; az ilyen kivételes jellemek méltán emelkedtek magasra a népek emlékezetében. De hogy az egész világ mennyire várja, hogy a hatalom minden pillanatnyi urának hűségesküt tegyenek, bármily nyílt ellenmondásban legyen is az a korábban fogadott esküvel, világosan mutatja az a tény, hogy számos politikus a politikai esküt, mint céltalan lelkiismereti gyötrelmet egyáltalán elvetendőnek tartja.

Sokkal szigorúbban ítéli meg úgy a jog, mint az erkölcs a hamis vallomással elkövetett hamis esküt, bárha ez rendszerint csak viszonylag jelentéktelen polgári és büntető perekben fordul elő. A hamis vallomás mögött nem áll a hatalom legfőbb urának ereje, mint amott, ellenkezőleg, a peres felek mint egyenlő joguak állanak egymással szemben és a károsult félnek módjában van a hamisan esküvőt a jog minden eszközeivel üldözni. A tömeg erkölcsi Ítélete azután a különböző jogi helyzetek befolyása szerint alakul. Csak ha valamely polgári vagy büntető

perben hatalmas személyek és közösségek életérdekeiről van szó, amelyek az esküt tevőre erős nyomást gyakorolnak, szokták tapasztalat szerint a hamis vallomást enyhébben megítélni, sőt vannak intézkedések, melyeknek célja ily esetekben valósággal megnehezíteni az elfogulatlan bizonyíték használatát.

Az állam legfőbb köreiben végbemenő változások közepette elég gyakran megeshetik, hogy a bíró, aki hazája legfontosabb érdekeit sértő esküszegést követett el ma, holnap egy polgárra, aki valami nyomorúságos polgári ügyben hamis vallomást tett, megbecstelenítő büntetést kénytelen kiszabni. Ily esetekben nagy szemléltetőséggel lép előtérbe az általam már gyakrabban kiemelt gondolat, hogy hatalom és erkölcs lényegök szerint fedik egymást.

HETEDIK FEJEZET.

A kapzsiság.

Szocialisztikus társadalmi rendben a kapzsiságnak a mai állapotokhoz mérten nagyon jelentékenyen csökkennie kellene. Ha lehetségesnek tartjuk az anyagi javak élvezetének a társadalom összes tagjai közt való teljesen egyenlő felosztását, tehát a tisztán kommunisztikus gazdasági rendszert, akkor a kapzsiság kielégítésének lehetőségével egy időben eltűnnék. De a tulajdonképeni szocialisztikus társadalmi rendben, mely a gazdasági jogosultságok egyenlőtlenségét megengedi,¹⁾ az egész gazdasági

¹⁾ Menger: Neue Statslehre 2. kiad. (1904.) I. 4. 1.

élet munkára és munkadíjra szorítkoznék; ezáltal pedig a kapzsiságnak legcsábítóbb céljait el kellene veszítenie s az anyagi helyzet javítására való mérsékelt törekvéssé kelene átalakulnia. Erről még a harmadik könyvben (III. 9.) lesz bővebben szó, ahol az erkölcsi állapotaink javítására célzó eszközöket tárgyalom.

Mai társadalmi rendünkben ellenben minden egyesnek gazdasági helyzete a munkadíjon és a munka nélkül való jövedelmen alapszik. A munkadíjhoz tartozik nevezetesen a mezőgazdasági és ipari munkásoknak, a tisztviselőknak s katonáknak a munkából származó jövedelme; a jövendőbeli munkásnak ifjúkorában nyújtott fentartását és nevelését, valamint a betegség, baleset, öregség és munkaképtelenség eseteiben való gondozását is a munkadíjhoz kell számítani. Ellenben a munka nélkül való jövedelemhez a földjáradékot, a kamatot, a színekurát, a túlságosan megfizetett hivatalokat 8 általában minden, megfelelő munka nélkül húzott jövedelmeket kell számítani. Schraoller, aki a szociális kérdésben tisztán konzervatív álláspontot foglal el, a német nemzeti jövedelem 25 milliárdjából 18-at a munkadíjra számít s csak 7-et a munka nélkül való jövedelemre. Ellenben a szocialista Hall Károly az ő korabeli (1805.) Angolországgra vonatkozólag állítja, hogy a nemzeti jövedelemnek csak egy nyolcada esik a munkás osztályokra, az egész maradék (hét nyolcad) pedig a gazdagokra, mint munka nélkül való jövedelem.

Azokban az életkörökben, amelyeknek gazdasági helyzete kiválóan a munkadíjon alapszik, a kapzsiság

csaknem sohasem lép át bizonyos határokat. Mert itt érvényesül a szabály, hogy fokozottabb igényű életfentartás több és jobb munkát kíván és a gazdasági képzelet ezért sohasem csaponghat mérhetetlen távolságokba. A munkások, tisztviselők s katonatiszt-családok uralkodó hibája ennél fogva nem a kapzsiság, hanem a túlságos takarékoság, a garasoskodás.

Ellenben a mezőgazdasági, ipari s kereskedelmi vállalkozóknak a munka nélkül való jövedelemért természetesen bősz harcot kell folytatniok. 7000 márka munka nélkül való évi jövedelemből Németországban egy család egyszerűen ugyan, de egészségesen, kellemesen s ami fő, függetlenül megélhet. Ily állás azonban Schmoller becslései szerint, aki határozott ellensége a szocializmusnak, Németországban egyenlő megosztás mellett nem kevesebb, mint egy millió van; de valószínűleg sokkal magasabbra, talán kétszeresére kell tenni e számot. Minél nagyobb pedig a munka nélkül való jövedelem összege, annál jobban fokozódik birtokosának a jóléte s hatalma, míg végre a pénzhierarchiának legfelső fokai, egy Rothschild, Krupp, Vanderbilt, császárokkal s királyokkal is vetélkedhetnek. És az állam nem merte e gazdasági királyokat még azoknak a könnyű korlátozásoknak sem alávetni, melyekkel a politikai szuveréneket az első francia forradalom óta csaknem mindenütt körülvette. Lehet-e hát csodálni, hogy a Célók, melyek a vállalkozók előtt szüntelen lebegnek, a féltelmetes, minden korlátot átlépő kapzsiságot szabadjára eresztik.

Ez a dühös harc a munka nélkül való jövedelemért a

legfontosabb rúgó, mely az egyesek, az országok, a világrések gazdasági életét mozgatja. Minél magasabb az egyes állása ama pénzhierarchiában, annál könnyebben lépheti át a hagyományos erkölcs parancsait a munka nélkül való jövedelem fentartásánál s gyarapításánál.

Legszabadabb természetesen az állam helyzete ez irányban. Csaknem minden állam, melyet súlyos és tartós csapások sújtanak, kedvezményben részesíti alattvalóit és híveit oly cselekedetek által, melyekért különben ítélőszékei előtt szigorúan lakolni kellene. Így készítették elő leghatásosabban a római császárok időszámításunk harmadik századában borzasztó pénzhamisítások által az antik állam bukását. De a középkorban is s egész az új időkig a pénzhamisítás minden kormányzatnál a pénzszerzésnek kedves eszköze volt. Körülbelül két évszázad óta helyébe az államszűkület lépett, akár olyképen, hogy a kormányok nagy tömeg papírpénzeket adnak ki, melyekről tudják, hogy azokat teljesen sohasem válthatják be, akár úgy, hogy adósságaikat többnyire bizonyos ürügyek alatt, tőkében vagy kamatban önkényesen leszállítják. Általában a modern államot az őriási s mindig növekedő adósságai lassan-lassan egy passzív mérlegű börzei alak helyzetébe szorították, akinek hitelét minden megengedett és meg nem engedett eszközökkel fenn kell tartania.

A pénzhierarchiának felsőbb fokai hasonló, bár korlátoltabb szabadságot élveznek, mint az állam. Régóta arra használták az államot s a törvényeket, hogy munka nélkül való jövedelmöket fentartsák s gyarapítsák. A középkori hűbér- és céhrendszer politikai s katonai célok mellett arra a

gazdasági célra is törekedett, hogy az elnyomott osztályokból a nemesség és a céhmesterek javára lehető magas, munka nélkül való jövedelmet sajtoljanak ki. És jelenleg ugyanazt a célt mezőgazdasági és ipari vámokkal, kiviteli jutalmakkal és adómentességekkel érik el, anélkül, hogy a kedvezményben részesülteket a kizsákmányoltakkal kellemetlen érintkezésbe hozzák, mint a középkorban.

De a felsőbb társadalmi rétegeknek tisztán gazdasági tevékenysége is igen sok oly korláttól meg van szabadítva, melyekkel az alsóbb néposztályok cselekvését jog és erkölcs körülveszik. A nagy földbirtokosok, a magas pénzvilág, a gazdag iparosok és kereskedők polgártársaik erkölcsi és büntetőjogi megítélésének csak kevéssé vannak alávetve. Ezek a hatalmas körök, melyeknek befolyása a legfelsőbb társadalmi rétegekig ér, maguk csinálják nagyjából a közvéleményt saját cselekvéseikről vagy mulasztásukról s ép oly kevéssé kell félniök a büntető jogtól, melynek fogalmi többnyire régi időben egyszerű viszonyok közt keletkeztek. Ha pedig a büntető törvényszék e magasan fekvő területekre egyszer mégis kinyújtja kezét, akkor a tényállás finomsága és bonyolultsága, a bűnösök ravaszsága s a megfontolt védekezés csakhamar megmutatja, hogy a mi büntető üldözésünk csak egyszerűbb tolvajlásokra és csalásokra van berendezve. Pedig a felsőbb társadalmi rétegek ellen, amelyekben a munka nélkül való jövedelemért folyó harc kiváltképpen lejátszódik, lenne erős erkölcsi és büntetőjogi visszatartás különösen szükséges.

Így itt is látjuk, hogy a felsőbb társadalmi rétegek kapzsiságuknak hatékony korlát nélkül hódolhatnak és hogy

csak a gyengékre kényszerítik rá a társadalom hatalmi viszonyai a gazdasági önkorlátozást, vagy ha úgy akarjuk mondani, az önzetlenséget.

NYOLCADIK FEJEZET

A szüzesség.

A buddhizmusnak és katholicizmusnak a szüzességet az erények első sorába kell helyezniök, mivel egyházközségeiknek vezető osztálya, a papok és a szerzetesek, szüz életet élnek vagy legalább kellene, hogy éljenek. A protestantizmus, melynek alapítója, Luther szerzetesi fogadalma ellenére csak nőül vette Katiját s vele szép számú gyermekeket nemzett, a szüzességet önmagában nem tekintheti erénynek, de kívánja mégis, hogy a nemi élet az egynejű házasság rendezett formáiban menjen végbe. Végül az izlam hívei, mely túlnyomóan férfi-vallás és melynek prófétája, Mohamed nemi tekintetben meglehetősen ledér-életet élt, többnyire föl sem tudják fogni, hogyan lehet a szüzességet az erények közé sorozni.

A vallási erkölcsrendszerek e különbsége mellett is a nemi szüzesség lényegében a társadalom hatalmi viszonyaitól függ. Azért igen könnyen megtörténhetik, hogy a nemi viszonyok katholicus népesség közt, melynek papjai a szüzességet magasztalják és a Mária-tiszteletet ápolják, sokkal rosszabbak, mint az izlam valamely országában, mely híveinek mulattatására még a paradicsomban is elegendő számú szüzet helyez kilátásba.

Csak kevéssé befolyásolják a társadalom hatalmi viszonyai az u. n. romantikus szerelmet, mely a görögök, rómaiak s még ma is a keletiek előtt ismeretlen, mely azonban a keresztény népeknél a középkor óta kifejlődött. Lényege abban áll, hogy a férfi és nő viszonyában a szerelem természetes célja, a nemi érintkezés egy ideális, kölcsönös tetszés előtt háttérbe szorul. A költészet e romantikus szerelmet számtalan szerelmi költeményben dicsőítette, ép úgy, mint az oly prózai és többnyire káros cselekvésmódot, milyen a boros sörivás, bordalaival az emberek lelki világában megszépítette és eszményítette. Minthogy tehát a romantikus szerelemnél egy szeszélyes, suggestio által növelt érzelemről van szó, az emberi élet reális hatalmi tényezői itt csak korlátolt befolyást gyakorolnak.

De a romantikus szerelem mellett a köznapi nemi erkölcsstelenségnek széles folyama is hömpölyög, melyen teljesen a társadalom hatalmi viszonyai uralkodnak. Mondhatni, hogy minden társadalmi hatalmi viszony, akár gazdagságon, akár politikai vagy vallási vagy társadalmi befolyáson alapszik, átlag megfelelő mértékben nemi erkölcsstelenséget idéz elő. Így a rómaiaknál elismert tény volt, hogy a birtokos rabszolgánőt nemi ösztöne kielégítésére használhatta; csak ha egy férfi rabszolgát akarata ellenére természetellenes fajtalanságra használt, ez némi feltűnést keltett anélkül, hogy hatásos ellen rendszabályokra vezetett volna.¹⁾ Ugyanez állapotok fenmaradtak a középkoron át a rabszolgaságban és jobbgyságban, sőt egyes esetekben az első éj-

¹⁾ V. ö. pl. Suetonius: Vitellius c. 12.

szaka (*ius primae noctis*) jogintézményévé sűrűsödtek. De a modern vállalkozók és szolgáltatók befolyása is még elég nagy, hogy igen gyakran hasonló káros viszonyokat idézzen elő. Általában minden gazdag, akinek vágyai nem a romantikus-féle szerelem szerint csak egy bizonyos nőre irányulnak, még ma is annyi nemi élvezetet vásárolhat magának, amennyit épen akar.

Mind e tények kibújnak a pontos megfigyelés alól és statisztikailag természetesen meg nem állapíthatók. Hanem hogy a gazdagok és előkelők még ma sem mondtak le arról, hogy törvényes házasságuk előtt és alatt a legnagyobb terjedelemben szabad nemi viszonyokat kössenek a szegényebb nőszemély ékkel, ha ez még bizonyításra szorulna, nagyon világosan mutatja a polgári és büntető törvényhozás fejlődésmenete. Igaz, hogy korunkban eltűntek a rabszolgaság, a jobbágyság s hasonló uralmi viszonyok, melyek az előbbi évszázadokon a nemi erkölcstelenséget mint tömegjelenséget szükségkép előidézték, de ahelyett az újabb törvényhozás lassan-lassan minden korlátot félretol, melyek előbb e bűn gyakorlásának ellenálltak. Hiába léptem fel azzal a követeléssel a német polgári törvénykönyvről való tanácskozásban, hogy e korlátok egy részét ismét állítsák fel s ezáltal azt a bizonyítékot szolgáltatassák, hogy nemcsak a gazdagok tulajdon érdekeit a szegények által való megsértéstől, hanem ez utóbbiak nemi érdekeit is amazok támadásai ellen védelmezni szándékoznak. Vádjaimra nem feleltek; de javaslataimat sem vették fel a törvénykönyvbe, amennyiben a nemi életre vonatkoztak.

KILENCEDIK FEJEZET.

A góg.

Társadalmunknak birtokra, befolyásra és műveltségre alapított hatalmi rendje tagjainak szellemében visszatükröződik s szüli bennök társadalmi állásuk tudatát. E tudatot körülbelül rangérzetnek vagy rangtudatnak lehetne mondani. Mennyire hajlik a rangérzet a túlzásra s elfajulásra, világosan mutatja az a körülmény, hogy a német nyelv kizárólag a góg és alázatosság, tehát az ezen rangérzetnek megfelelő bűnök számára különös megjelöléseket alkotott.

Midőn ez a rangérzet túllépi a valósággal meglévő társadalmi állást, akkor gögről szoktunk beszélni. Ezt jól meg kell különböztetni a stréberségtől, korunk legelterjedtebb társadalmi nyavalyájától; az utóbbi abban áll, hogy valaki a hatalmi rendben aljas eszközökkel magasabb helyzetre törtet. Midőn pedig a rangtudat a társadalmi állás színvonala alá sülyed, az alázatossággal van dolgunk. Ha pedig az alázatos ez által külső előnyöket iparkodik elérni, nevezetesen hatalmas személyek kegyeit akarja megszerezni, akkor az alázatosság szolgálissággá (szervilizmus) vedlik.

A góg legrettenetesebb elfajulása a cézári örület, melynek leghírhedtebb példáit a Julius-Claudius császári ház szolgáltatta Tiberiustól Néróig. Tapasztalat szerint a góg leginkább fokozódik a szerencsefiaknál (parvenu-knél), akik az alsóbb osztályok erélyes feltörekvését a magasabbak öntudatával kapcsolják össze; a Julius-Claudius család pedig tényleg parvenu-dinasztia volt. melynek jogossága egészen

bukásáig vita tárgya maradt. Ehhez járult még, hogy a római császárok hatalma belülről korlátlan volt, kifelé pedig egyenrangú versenytársak nélkül állott. A modern despota uralmánál, mint pl. Orosz- vagy Törökországban, az öntudat ilyen fokozódása sohasem állhat be, mert egyenlő vagy túlnyomó hatalmú külső vetélytársakban itt soha sincs hiány. A cézári örületnek, a felelőtlenség gögjiének egyes nyomaira egyébként a legtöbb igen gazdag és hatalmas személynél ráakadhatunk.

Természetes, hogy a társadalom felső és közép rétegeiben a gög sohasem kaphat ily erőre. Itt azonban a túlhevült rangérzethez igen gyakran csatlakozik az a törekvés is, hogy a hatalmi rendben elfoglalt állásuk tekintetében másokat félrevezessenek; a legtöbb ember a valóság határain túl iparkodik a külvilág előtt gazdagnak, hatalmasnak, műveltnak és híresnek látszani. A társadalom felső és közép rétegeiben a szerencsétlenségnek, romlásnak nagy része ennek az erőlködésnek tulajdonítható, melylyel a hatalmi rend magasabb fokaira kapaszkodnak.

Még pusztítóbb hatást gyakorol a társadalom legfontosabb érdekeire a stréberség. A szocialista irodalomban már gyakran ábrázolták és megbélyegezték ezt a gazdasági javakért dühöngő, semmiféle eszköztől vissza nem rettenő versengést. De hasonló előretolakodást és nyomulást látunk a társadalomban más kívánatos javak felé is: a befolyást és jövedelmet nyújtó hivatalokért, előnyös házasságokért, hírnévért és a tisztelet külsőségeiért. Sőt a középkori szentek alázatossága és önmegtagadása is elég gyakran stéberségre vezethető vissza, mert hiszen a kimagasló jámborság abban az időben magas rangot juttatott a társadalomban s egyes

szent férfiak a nép becsülésében püspökök és pápák fölé is emelkedtek.

Amint kevesek gazdagságának előfeltétele a sok ember szegénysége, úgy a felsőbb állásúak gögje sem állhat fenn, ha az alsóbb néposztályok megfelelő alázatossága nem járul annak elébe. Mivel a hatalom az évszázadok hagyományait maga részére lefoglalta s így a széles néprétegek értelmére és képzelmére egy természetes képződmény erejével és szilárdságával hatott, e részben sem hiányzott sohasem a kiváltságos osztályok iránti hódolat és alázatosság. Ha ezek az érzések manapság mindinkább tűnedeznek, ez biztos jele annak, hogy a hatalmi rend is ingadozik.

Ebből a fejtegetésből kitűnik, hogy a gög, mint tömegjelenség, akárcsak az összes egyéb bűnök, a társadalom hatalmi viszonyaitól függ. Minél messzebb jutnak egymástól a hatalom és vagyon gyarapodásával a társadalom legalacsonyabb és legmagasabb fokai, minél inkább hidalják át a hézagot mesterséges csatornákkal és kerítésekkel, annál inkább fokozódnia kell a gögnek minden kísérő jelenségeivel együtt. Balgaság ily körülmények között az uralkodó osztályoknak szerénységet vagy éppen alázatosságot prédikálni, midőn a társadalom minden berendezése őket éppen az ellenkezőre utalja. Csak ha sikerülni fog nem csupán az államot, hanem a nemzetgazdaságot, a tudományt, a művészetet, szóval az egész társadalmi életet demokratikus szellemmel betölteni, csak akkor fog a gög mint tömegjelenség jelentékenyen enyhülni, mint ahogy már ina is sokkal kevésbé pöffeszkedik a demokratikus köztársaságokban, mint az arisztokratikus katonai államokban.

HARMADIK KÖNYV
AZ ERKÖLCSI ÁLLAPOTOK MEGJAVÍTÁSÁRÓL

ELSŐ FEJEZET.

Bevezető megjegyzések.

Nem örvendetes kép az, amelyet általában az emberiség s különösen a nyugati művelt világ erkölcsi állapotairól az előbbi lapokban vázoltam. Láttuk, hogy hatalom és erkölcs, akár a társadalmi, akár az egyéni morál alakjában jelen meg ez utóbbi, rendesen fedik egymást. Igaz, minden időben kiemelkedtek egyes szentek vagy nemesek a nagy embertömegeből, akik megkísérlették, hogy a hatalom árjának ellenszegüljenek s életüket saját erkölcsi eszményeik szerint alakítsák. De az emberi cselekvés, mint tömegjelenség — és csak ez jön tekintetbe az erkölcs tudományában — mindenütt a társadalom hatalmi viszonyaitól függ. Ha tehát az emberiség erkölcsi állapotait meg kell javítani, akkor mindenekelőtt azt a kérdést kell fölvetni, mily módon kell a társadalom hatalmi tényezőit az erkölcsreform céljaira átalakítani.

De mielőtt e feladathoz fognék, az erkölcsreformnak régebbi időkből való néhány fontos kísérletét kell megvizsgálnunk. Az erkölcs nincs tér és idő által korlátozva, mint a jog és az állam, javításának minden kísérlete leg-

alább eszményi szempontból az egész emberi nem életére kihat. Azért az egyes az ő mulandó létében nem tűzhet maga elé magasabb célt, mint az erkölcsi állapotok javítását. Mert mik a királyok, államférfiak, hadvezérek, szóval mindazok a férfiak, akiket a napi zaj előtérbe tol, összehasonlítva azzal a helyzettel, melyet Buddha, Krisztus, Mohamed és Konfucius, alapjában korlátolt befolyásuk mellett is, az emberiség történelmében elfoglalnak.

Két főeszköz van az erkölcs reformjára: egy magasabb erkölcs hirdetése és a társadalom hatalmi viszonyainak átalakítása. Az egyik vagy a másik eszközt kell minden vallási vagy bölcséleti erkölcsrendszernek különösen szemügyre vennie. E kérdésre vonatkozólag nevezetesen három világvallást, a buddhizmust, a kereszténységet s az izlamot akarom vizsgálat alá venni, melyek összességükben az emberiség túlnyomó tömegére terjednek ki.

Az izlam, a legfiatalabb világvallás, céljait különösen erőhatalom útján igyekszik elérni. Már Mohamed csaknem kizárólag államférfiú volt és vezér s keveset prédikált; utódai egyik kezökben a koránt, a másokban a kardot tartották. De e hatalmi eszközökkel csak az volt a céljok, hogy az izlamot az eddigi vallások helyébe tegyék, nem pedig az, hogy a meghódított népek erkölcsi állapotait a társadalom hatalmi viszonyainak átalakításával javítsák.

Krisztus első követői tanai terjesztésére csak a prédikálást használták, nem a politikai és hatalmi eszközöket. I. Konstantin uralkodásáig (306—337. K. u.), aki a kereszténységnek először bocsátotta rendelkezésére a ró-

mai birodalom végtelen hatalmát, tanítás és rábeszélés a római birodalom népességének mintegy tíz százalékát nyerte meg az új vallás részére. De ettől az időponttól az erőszakos térítés volt az uralkodó szabály. A következő században a népességnek sokkal nagyobb többségét (90 százalékát) a kereszténynyé lett állam minden kigondolható kényszereszközével a keresztény egyházba hajtották és később is, amikor a kereszténység Európa északi részeibe s aztán a 15. és 16. században Amerikába is eljutott, különösen harc és mindenféle erőszaktevételek által terjesztették. De az erőszaktevételekkel sem törekedtek erkölcsi célokat elérni, miként az izlam sem az ő erőszakoságaival, hanem csak az egyház s a vele összekötött államok hatalmát gyarapítani.

Végül a buddhizmus, a világvallások legrégebbje, az önkéntes megtérés elvéhez kezdetétől fogva a mai napig ragaszkodott. Az nem nevezte magát számtalanszor, mint a kereszténység, a szeretet vallásának, de mint olyan cselekedett mindig. Jogos büszkeséggel utalnak arra a buddhisták, hogy vallásuk terjesztésére sohasem folyt háború, sohasem követtek el más kegyetlenséget sem. A buddhizmus, mely minden erőszak alkalmazását mellőzi, az erkölcsöt természetesen csak hirdetés által, nem pedig a társadalom hatalmi viszonyainak átalakításával törekedhetett javítani.

A kereszténység s az izlam tehát elterjesztésökre számtalan erőszaktevéletet követtek el, de a társadalom hatalmi viszonyait s az azokkal kapcsolatos erkölcsi állapotokat érintetlenül hagyták, ők fentartották a politikai

hatalmi rendet, a tulajdont, a rangkülönbségeket s minden más szociális hatalmi viszonyokat s ugyanakkor csodálkoztak, hogy mindebből a hazugság, a kapzsiság, a gőg és fajtalanság származik. Igaz, el nem mulasztották, hogy e bűnök ellen prédikáljanak s helyükbe a velők szembeállított erényeket ajánlják; de ugyanazzal az eredményrel, mintha az ember egy tűzhányó hegyet rá akarna venni, hogy ne okozzon annyi kárt és bajt. Ennek az oly ellenmondásos erkölcspolitikának okait néhány igen tanulságos példán akarom kimutatni.

MÁSODIK FEJEZET.

A keresztény erkölcsstan.

Egy vallásalapító helyzete mindig nagy nehézségekkel és veszélyekkel van körülvéve. Új vallást akar alapítani s azért a régi hit papjaival szükségkép ellentétbe kell jutnia. De egyúttal az erkölcsi állapotok javítására is kell törekednie, mivel pusztán a dogmák és szertartásformák átalakítása rendesen nem nyújt elegendő ingert az új hit felvételére. Ha e feladatát komolyan veszi, akkor a hatalmi rend megváltoztatását kell eszközölnie vagy erre törekednie; ez által azonban az állami szervezetekkel, a társadalom hatalmi viszonyainak őreivel és védelmezőivel okvetlenül a legélesebb ellenmondásba kerül. E veszélyek oly nagyok és oly nyilvánvalók, hogy a vallásalapítók aránylag ritkák, bár eredményes szerzőiknek isteni vagy félisteni helyzetre van kilátásuk.

Krisztusnak mindkét irányban a legnehezebb viszonyokkal kellett küzdenie. A szellemi téren fanatikus, jól szervezett papság sorakozott ellene és a világi téren utolsó sorban legalább a római állam óriási hatalmával kellett számolnia. Ellenben Buddha, a királyfi, szétforgácsolt, erőtlén papságot talált és Mohamednek megvolt a szerencséje, hogy prófétai tisztére való lépése után csakhamar megragadhatta a politikai hatalmat; ezért mind a kettő tiszteletben részesült s magas korban múlt ki az életből, ellenben Krisztus fiatal korban a kereszten halt meg.

Krisztus figyelmét nem is kerülték ki e veszélyek s arra törekedett, hogy célszerű magatartással szálljon velök szembe. Hogy a zsidó jámborsághoz való viszonyát kedvezőbben alakítsa, határozottan kijelentette, hogy nem azért jött, hogy a mózesi törvényt eltörölje, hanem azért, hogy betöltse, sőt e gondolatot addig a szertelen, a kereszténységnek egész fejlődése által megcáfolt állításig fokozta, hogy előbb múlik el az ég s a föld, mintsem a törvénynek legkisebb betűje elveszne. A zsidó hierarchák egyébként Krisztus végcéljait illetőleg sohasem engedték át magukat csalódásnak.

De Krisztus — se pont kelti fel egyedül érdeklődésünket — a fennálló társadalom hatalmi viszonyaival v szemben is a legnagyobb előrelátást s mérsékletet tanúsította, ő csak általános elveket adott a felebaráti szeretetről, melyeket túlságuk miatt a kereszténység alapítása óta sehol keresztül nem vittek s legfőlebb egyes szentek megközelítőleg tartottak meg; az ily erkölcsi intelmeket pedig a legzsarnokibb uralmak is mint gyakorlatiatlanokat s

nem veszélyeseket nem szokták figyelembe venni. Ellenben elmulasztotta az uralkodó hatalmi tényezőknek, nevezetesen a tulajdonjog rendjének csak mérsékelt megbírálását is, bár az ezek közt s ama túlzott felebaráti szeretet közt való ellenmondás nem maradt rejtve előtte. Végül a rómaiaknak Judaea fölött való uralmát, a politikai viszonyok legfontosabbikát, Krisztus az adógarasról szóló ismeretes történetben azzal a nyilatkozattal: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, s az istennek, ami az istené“ határozottan megerősítette (Máté 22., 21.). Pedig a provinciáknak a rómaiaktól szenvedett kizsákmányolása s bántalmazása a felebaráti szeretet parancsával a gondolható legmerevebb ellentétben volt, sőt Krisztus halála után egy emberöltő múlva a zsidó népben minden idők egyik legvadabb felkelését idézte elő.

Ez ellenmondások Krisztus tanításában kétségkívül különösen az ő idejebeli társadalom hatalmi viszonyain alapszanak; részben azonban ifjú korának is tulajdonítandók, mivel az ifjúság hajlandóbb a megfontoló öregkornál arra, hogy erkölcsi meggyőződéseit szertelenül túlozza. Krisztus ugyanis az egyház hagyománya szerint harmincadik életévétől a harmincharmadikig végezte tanító tisztét; ezt talán még ifjabb életkorára kell tenni, mivel némelyek a legrégebbi ábrázolások közül szakállalannak tüntetik fel. Ellenben Buddha 80., Mohamed 61. életévében halt meg; mindketten tehát abban az érettségben s tökéletességben hagyhatták hátra az emberiség számára az ő erkölcsi végrendeletüket, mely nekik szemé-

lyes tehetségök s történeti helyzetök szerint osztályrészül jutott.

Láttuk e lapokon, hogy az emberek erkölcsi az érvényes szociális hatalmi viszonyokat uralják; nagyon csodálatos volna, ha az erkölcsen is nem volna alávetve ugyanannak a befolyásnak. Valóban a legtöbb moralista e befolyást világosan érezteti: fenségesek és nagyszerűek az általános vita szópompájában; félénkek és tartózkodók a gyakorlatilag egyedül fontos részletes vitában. A rendelkezésemre álló példák bőségéből itt csak a Kant-féle erkölcsent akarom kiemelni, mivel ez Németországban nemcsak elméletileg, hanem, mint sokan hiszik, gyakorlatilag is hatást tett.

HARMADIK FEJEZET.

A Kant-féle erkölcsen.

Az írókhoz, akiknél a jeleztem ellentét az erkölcsen legmagasabb alapelvei s gyakorlati alkalmazásuk közt egyes esetekben kitűnik, tartozik nevezetesen Kant. ő mindkét lábát Rousseau-nak s a francia forradalom más előzőinek radikális elméleteiben vetette meg; de neki egyúttal II. Frigyes és Frigyes Vilmos abszolutisztikus és arisztokratikus porosz világában kellett élnie és működnie. Ez ellentétet ő azzal a kipróbált eszközzel igyekezett kiegyenlíteni, hogy moráljának legmagasabb elveit nem tudta eléggé fenségesen s emberszeretően felfogni, a jog

nak és erkölcsnek egyes eseteit azonban hona szociális hatalmi viszonyaihoz alkalmazni igyekezett.

Az összes erkölcsiség legmagasabb elveiül Kant az ismert három tételt állítja fel: 1. Úgy cselekedjél, hogy akarhasd is, hogy elved általános törvénynyé legyen; 2. csak amaz elv szerint cselekedjél, mely által egyúttal akarhatod, hogy az általános törvény legyen; 3. úgy cselekedjél, hogy az emberiséget úgy a magad személyében, mint minden más személyben is célnak és sohasem csupán eszköznek használd.¹⁾

Alig lehet az emberek együttélésének magasabb célt kítűzni, mint e három tétel, nevezetesen a harmadik által történt, mert csak az anarchizmus által, melyben minden állami működés a tagok szabad megegyezésén alapszik, lehetne a célt valóban elérni, hogy egy személyt se használjanak fel csupán mint eszközt mások céljaira. S minden kényszerállam, az arisztokratikus katonáállam első sorban, kénytelen nagyobb vagy kisebb népkörök érdekeit, sőt azoknak egész lételét is feláldozni az általa hajszolt célokért. Maga az általam vázolt népies munkaállam, melyet bizonyára semmiféle osztályérdek nem sugalt, kénytelen lesz polgárainak egy bizonyos kisebbségét viszsztatasztató, az egészségnek ártalmas, sőt életveszélyes munkákra alkalmazni.²⁾

Vizsgáljuk most, hogyan akarja Kant az ő 1797-ben

¹⁾ V. ö. Kant: *Metaphysische Grundlegung der Sitten* (1785) 20, 44, 53. 1. Kirchmann-féle kiadás 1830-ból és *Kritik der praktischen Vernunft* (1788) 7. §.

²⁾ Menger: *Neue Staatslehns* (1908.) I. U; II. 7.

megjelent jogtanában, melyet mélyen befolyásolnak a francia forradalom eseményei s az ez által Poroszországban előidézett politikai áramlatok, ezt a magas társadalmi eszményt az ő észállamában keresztülvinni. Kant nézete szerint „az uralkodónak az államban csupán jogai vannak és semmiféle (kényszer) kötelességei.“ „A népnek az a kötelessége, hogy a legmagasabb hatalomnak még az elviselhetetlennek elismert visszaélését is elviselje.“ Sőt Kant az alattvalónak meg akarja tiltani, „hogy a legfelső hatalomnak, mint a tartozó kötelesség szempontjából kétségbevonandó jognak eredetéről tette készen okoskodjék“. ¹⁾

Hogy oly állam, melyben ezeket a Caligulára és Nérorára emlékeztető tételeket gyakorlatilag alkalmazzák vagy a tiszta ész követelményeinek elismerik, bevallott despotia volna, azt egy elfogulatlan ítélő sem vonja kétségbe. Despotikusán kormányzott államban azonban nemcsak a legfelső hatalombirtokló követ el visszaélést alattvalóival szemben szeszélyeinek s élvágáinak kielégítésére, hanem tisztviselői, katonái és a többi kiváltságos osztályok is ugyanazt a jogot fogják maguknak követelni. Kant abban a buzgalmában, hogy a tiszta ész követelményeit egy II. Frigyes Vilmos uralkodásának alapelveihez alkalmazza, teljesen feledi, hogy ő az erkölcsök metafizikáját akarja írni s oly bizonyítékokat használ, melyek a legtávolabbról sem találtattak fel a priori. Így, midőn Kant arra mutat, hogy a népképviselők a parla-

¹⁾ Kant: Rechtslehre (1903) 49. §. V. ö. fentebb II, 5.

mentben inkább a saját maguknak s hozzátartozóiknak az államszolgálatban való ellátására gondolnak, mint a nép iránti kötelességek teljesítésére.¹⁾ Kant e kedvezőtlen oldalpillantást a parlamenti rendszerre bizonyára nem a tiszta észből merítette, hanem korának konzervatív lapjaiból, melyeknek ép úgy, mint mai utódaiknak a parlamentek hibái iránt hasonlíthatatlanul élesebb a szemök, mint a hatalom birtokosainak visszaélései iránt.

Ez előadásból következik, hogy mily csekély értéket kell tulajdonítani a nagy erkölcsi elvek szópompájának. Aki mások elé emberfölötti kívánalmakat szab, könnyen azt a gyanút kelti, hogy ő magát mérsékelt igények alól ki akarja vonni. Az ember nem mondhatja Arisztotelész, hogy az erény közepes valami két ellentétes erkölcsi irány közt, de az erkölcsstanítónak az erényt úgy kell alakítania, hogy közepes erejű s önuralmú ember is elérhesse és azért nem a kizárólag hősök és szentek, hanem a közepeszerűek, a mindennapi erkölcsi erővel megáldott tömeg számára szolgáló morálrendszerek fogják a világot fenntartani.

NEGYEDIK FEJEZET.

A túlvilág.

A modern bölcsészek és a világvallások (buddhizmus, kereszténység, izlam) erkölcsrendszerei között a fő-

¹⁾ Kant: Rechtslehre 40. §.

különbség a jövő életről való képzeitekben található. A jelen bölcselete, mely túlnyomóan mégis csak a tapasztaláson alapszik, tulajdonképi másvilágot nem ismer; maga Kant, kinek bölcselete túlnyomóan észhit, arra szorítkozik, hogy a lélek halhatatlanságát állítja, anélkül azonban hogy a halál után való állapotát részletekben kiszínezné. Ellenben ama világvallások a másvilági életről többé-kevésbé pontos képet adnak és azt az emberek földi életében való magatartásával szoros kapcsolatba hozzák. Ellentétben a népvallásokkal, elmélkedő a jellegök, a valáslalapítók s legközelebbi társaik teljes tudatossággal teremtettk s aztán természetesen az erkölcsi célok előmozdítására is felhasználták.

Ez a kilátás a jövő életre, melyben az emberek sorának igazságos kiegyenlítést kell nyernie, a főoka annak, hogy a legfelső hatalom birtokosai a vallásos életnek miért kedveztek minden idők óta. És minél jobban élesednek ki az ellentétek a társadalom hatalmi rendjében, minél jobban nő a gyengék és kizsákmányoltak száma, úgy látszik, annál inkább van szüksége a jogi s erkölcsi rendnek a túlvilági életben való kiegészítésre.

S mégis e széltiben elterjedt nézet tévedésen alapszik. A másvilági életre való kilátás oly határozatlan távolba vész, hogy az ember cselekvésére jelentékeny hatást nem gyakorolhat. Ezt mutatja az a tény, hogy a három világvallás az erkölcsösnek épen ellentétes állapotokat helyez az erény jutalmául kilátásba. Így a kereszténység és az izlam a halál után örök boldogságot ígér az embernek, akár a Mohamed étellel, itallal és hajadonokkal Jól fel

szerelt hárem-paradicsomában, akár a kissé egyhangú keresztény mennyországban. Ellenben a buddhizmus az erényes földi vándornak zarándok útja végén számtalan újjászületés után a Nirvánát ígéri, az örök megsemmisülést. Ha az örökkévalóságra való e kilátásnak a hatása valóban oly jelentékeny volna az emberre, amint a hatalmasok önzése igen gyakran képzelettel, akkor az erkölcsi cselekvésnek vagy az egyik vagy a másik valláscsoportban, az ellentmondó Ígéretek miatt el kellene fojtatnia.

Tényleg az erkölcsiség a jövő életről való képzelettel mindenképpen független. Az emberi cselekvést, mint tömegjelenséget a társadalom érvényes hatalmi viszonyai határozzák meg s ezek uralkodnak rajta, melyekhez természetesen a különböző vallásos társulatok hatása is tartozik; a szenteknek és jámboroknak csak elenyésző csekély számát vezeti erkölcsi magatartásában az égi megjutalmazásra való kilátás. Ezt a politikailag oly fontos gondolatot egész a felvilágosult kor kezdetéig, tehát körülbelül a 17. évszázad végéig a jogosság látszatával meg lehetett támadni, mivel akkor az egyházi hithűség általános volt. Jelenleg azonban az a tény kétségkívül bizonyítja, hogy egész Európában a művelteknek és a szocialisztikus érzelmű munkásoknak óriási száma minden pozitív vállalásról lemondott anélkül, hogy erkölcsi vezetés tekintetében a hívő tömegnek mögötte állana.

Azért nem kell attól tartani, hogy a vallási képzeteknek s a jövő életre való reménynek lassankint való háttérbe szorításával az erkölcsiségnek mint tömegjelenségnek szükségképp kárt kell vallania. Igaz, hogy a három

világvallás egyházai a mai napig az egyetemes erkölcsiségre hatalmas befolyást gyakoroltak s egyszerű kiküszöbölésük annak súlyos károkat okozhatna, de pótolhatók más, a dogmahittól független hatalmi tényezők által.

Ha teljesen sikerül a társadalom uralkodó hatalmi viszonyait, nevezetesen a tulajdon intézményét egy magasabb erkölcsiség szellemében átalakítani, ez által talán oly erkölcsi állapot teremthető, mely az összes eddigi történeti tapasztalatokat messze fölülmúlja.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Nietzsche erkölcstana.

Mivelhogy az erkölcs az uralkodó hatalmi viszonyoktól függ, azért történelmileg föltételes és így idő és hely szerint különböző anélkül, hogy, valamint a jog, egy határozott államhatalomnak a terméke lenne. Minden moralista tehát első sorban népe és kora erkölcsi viszonyait tükrözteti elénk. Minthogy a társadalom hatalmi viszonyai Európa és Amerika keresztény országaiban messzeható egyformaságot mutatnak, azért minden morálrendszer egészében és nagyjában az európa-amerikai művelődés körének minden népei számára érvényes; végső esetben még az elmélkedő vallásoknak, nevezetesen a buddhizmusnak és az izlamnak erkölcstanai jöhetnek tekintetbe. Ha az ember még tovább akar menni és Herbert Spencerrel a természeti népek erkölcsi állapotait is tekintetbe akarja venni, akkor egy bizonyos fajta morálstatisztiká-

hoz jut el, melyből alig következik valami okosabb, mint az az útszéli tétel, hogy csaknem minden emberi cselekvés, melytől ma irtózunk, valahol s valamikor erkölcsi érvényű volt.

Mai hatalmi rendünknek még mindig túlnyomóan arisztokratikus a jellege. De társadalmunk tagjait nem lehet, mint oly gyakran történik, uralkodókra és alattvalókra, urakra és szolgákra felosztani, összességükben inkább pyramist alkotnak, melyben mindenik lefelé uralkodónak, fölfelé alattvalónak tűnik fel. Ez az arisztokratikus hatalmi rend s az avval összefüggő morál a francia forradalom óta mindinkább lazul s lassankint demokratikus elemek pótolják; csak a tulajdon intézménye élte túl csaknem megrendülés nélkül az időket. Aki tehát hatalmi rendünk s erkölcsünk arisztokratikus jellegét nagyon is hangoztatja, az már a jelennel, de még jobban a jövővel, társadalmi és erkölcsi életünk fejlődésének látható irányzatával ellenmondásba jut. Ez arisztokratikus iránynak leghatározottabb képviselője a jelenben Nietzsche Frigyes.

Nietzsche annak a győzedelmes porosz junkerségnek filozófusa, mely az 1866. és 1870. évek katonai sikerei által rövid időre az egész világon túlságos nagybecsülésben részesült. Erkölcsi iratainak végcélja abban áll, hogy a gyengék és kizsákmányoltak elnyomóikat nemcsak eltűnni, hanem mint magasabb lényeket tisztelni és csodálni tartoznak. Úri- és szolgamorált különböztet meg. Az előkelők, az urak cselekedeteikben csupán ösztöneik és vágyaik által vezettetik magukat. Csak a szegényeknek

és elnyomottaknak kéli az erkölcsöt á szó hagyományon értelmében követniök, mely szerint az emberi cselekedetek jók vagy rosszak. Mely személyeknek kell az úri erkölcsnek amaz óriási előjogát élvezniök, nem magyarázza meg közelebbről; Nietzsche nyilván föltételezi, hogy minden gazdag és hatalmas, tehetségére és érzelmére való tekintet nélkül, ehhez az osztályhoz tartozik. Igazi szolgálomódra az urakat mint eszményi fényalakokat állítja elének, míg a szolgák akikhez pedig alapján ő maga is tartozik, előtte gyávák, alattomosak és boszívágyók.¹⁾

Szolgaiasságában teljesen feledi Nietzsche, hogy az ő „urait“ e nyíltszívűség érdekeikben a legmélyebben sújtja, ép úgy, mint Macchiavelli Fejedelmének hasonló indiskréciója az egyeduralkodóknak többet ártott, mint bármely más tudós. Mert az urak semmi esetre sem oly bátor és őszinte emberek, mint Nietzsche el akarja velünk hitetni, sőt inkább régóta mesterileg értettek hozzá, hogy a szolgákat saját előjogaik körét és jelentőségét illetően tévedésben tartva vezessék. Emlékezzünk csak arra, hogy a hatalmasok a rabszolgáknak a legtöbb alkotmányban a törvény előtt való egyenlőséget, az általános hivatalképességet, a tudomány szabadságát s az adóprivilegiumok eltörlését ígérték, azzal a hallgatag fentartással, hogy a gyakorlatban és a kevésbé szem előtt álló egyes intézkedésekben e szép alapelveknek ép az ellenkezőjét viszik keresztül. Hasonló példákat a jog és erkölcs birodalmából százával hozhatnánk föl. És ez előrelá-

¹⁾ Nietzsche- Zur Genealogie der Moral (1887) I., 10.

toknak és ravaszoknak gondosan őrzött titkát Nietzsche elárulja, hogy el nem ismernek semmiféle más parancsot, mint saját hasznukat s vágyaikat.

Ép úgy téved Nietzsche, mikor a kereszténység keletkezésében s győzelmében Róma és Júdea, az előkelő és az alacsony, az arisztokratikus és a demokratikus morál közt való harcot akar látni.¹⁾ Ép ellenkezőleg, a keresztény egyház Konstantin alatt (306—337. K. u.) aratott győzelme óta mindig úri politikát űzött s e világ minden javai s értékei után kapott, e mellett természetesen az alázatosság, önmegtagadás, világkerülés eredeti tanait, mint népies diszt megtartotta. A papok s a püspökök, okosabbak, mint a baseli egyetem előkelő s emberfölötti filozófuskája, igen jól tudták, hogy bevallott úri morál a néptömegek rohama ellenében állandóan fenn nem tartható. Még ma is szemléletes példáját szolgáltatja az úri s a rabszolgamorál ez összekötésének a római pápa, amennyiben a hármaskoronát fején hordja, de egyúttal az isten szolgálói szolgájának (*servus servorum Dei*) szokta magát nevezni.

Így az úri morált a való életben igen sokszor gyakorolják ugyan, de a hatalmasok sohasem vallják be nyíltan s így ez által az erkölcsiség elismert alkotórészévé sohasem emelik. Pontosán formulázott úri morálnak talán legfontosabb példája az egykori japán katonai kasztnak a lovagmorálja (*Bushido*). De ennek nincs meg a merev önző jellege olyan Nietzsche-féle értelemben, hanem ez az

¹⁾ Nietzsche: Zur Genealógia der Morál I.» 16.

igazságosságnak, az áldozatkészségnek, a gyengék iránt való részvétnek a tana s azért a japánok általános népmorálnak el is fogadták. Nem csodálkozhatunk, hogy az úri morál leghatározottabb hívei gondosan óvakodnak attól, hogy személyiségüknek ezt az oldalát szélesebb nyilvánosságnak kiszolgáltassák. Ebben van annak a fontos, ez iratban kifejtett igazságnak nyílt bevallása, hogy a hatalom a bűnt, mint tömegjelenséget előidézi. Ha tehát ez ellen komolyan fel akarunk lépni, akkor azon társadalmi jelenségek alól, melyeket a hagyományos erkölcsstan bűnöknek minősít, az uralkodó hatalmi viszonyok átalakítása által, amennyire csak lehetséges, el kell vonni a tápláló talajt. E kérdéssel kell még e könyv következő utolsó fejezeteiben foglalkoznunk.

HATODIK FEJEZET.

Az erkölcsi állapotok megjavítása általában.

Az imént nyert álláspontból az erkölcsi életet, amennyiben az mint tömegjelenség mutatkozik, okozati kapcsolatok foglalataként fogjuk tekinteni, amelyben a társadalom hatalmi viszonyai, mint okok, az emberi cselekvések, mint okozatok tűnnek fel. Az emberek erényeire és bűneire, mint szükségképi természeti folyamatokra csodálkozás nélkül, de erkölcsi felháborodás nélkül is fogunk tekinteni. Azoknak pedig, akik ezekre a hagyományos erkölcsiség értelmében ez érzelmeket bőséges mértékben pazarolják, joggal oda kiált-hatjuk majd: Képmutatók vagy balgák! Ti a mai hatalmi rend mellett szálltok síkra s aztán csodálkoztok, hogy ebből

a hazugság, hamis eskü és gőg támadt. Ti védelmezitek a mi tulajdonjog-rendszerünket és a munka nélkül való jövedelmet s egyúttal csodálkoztok, hogy a társadalom életét kapzsiság és szemérmetlenség megmérgezik. Mindennek ép oly kevéssé kellene titeket bámulatba ejteni, mint annak a ténynek, hogy a nyári rekkenőség a pusztító villámot szüli.

Természetesen minden időben hat a szentek és nemesek csekély kisebbsége, akik az erkölcsiséggel mint szakemberek foglalkoznak, akár vallási szükségből, hogy maguknak a túlvilágon előnyös helyet biztosítsanak, akár saját erkölcsi tökéletesedésök céljából.

Ez erkölcsi hősök, hasonlóan a művészet, a tudomány és a gyakorlati élet nagyjaihoz, sok sajátosságot mutatnak s különösen az uralkodó erkölcsiség jobban befolyásolja őket, mint a közönséges embereket. De a nagy tömeg mindig az okozati törvényt követi, mely megszabja, hogy a társadalom hatalmi viszonyainak bizonyos adott alakulata biztosan a házasságok, gyermekek, kihágások és nemes cselekedetek bizonyos meghatározott számát idézi elő.

Az emberi cselekvés e megkötöttsége mellett sem mondhatunk le a gyakorlati erkölcsiségnek a társadalom hatalmi viszonyainak átalakítása útján való megjavításáról. E törekvések iránya a tökéletes erkölcsi állapotról való eszményünket rajzolja elénk. Így az anarchizmus, mely a szabad szerelemre, mint a nemi *élet* végérvényes formájára törekszik, bizonyára nem fog belenyúlni a társadalom hatalmi viszonyaiba, hogy ez által a szüzesség erényét előmozdítsa. S ép oly kevéssé fognak a szigorúan tapasztalati világfelfogás hívei a jámborság érdekében bármire vállalkozni, bár ez a

középkorban mint az összes erények között első érvényesült. Nagyjában és egészében mégis azok az erények, melyekre a vallásos és bölcséleti morálrendszerek törekednek, kívánatos társadalmi állapotokat idéznek elő, melyeket nekünk tényleges előfeltételeik megteremtése által elő kell mozdítanunk. Mi ez ügyben okossággal és kitartással, de erkölcsi fölemelő érzés vagy felháborodás nélkül fogunk eljárni, körülbelül úgy, ahogy vízvezetékeket és csatornákat rendezünk be, hogy a népesség halandóságát csökkentjük.

Ez erkölcsreformnál nem tűzhetünk magunk elé már eleve túlságosan magas gyakorlati célokat. Csak az anarchizmus, mely az állami és jogi hatalmi viszonyokat csaknem teljesen félre dobja, tűzhetné ki az ő erkölcsiségének, ha egyáltalán keresztülvihető volna, a legmagasabb feladatokat. Már a szocializmusnak, mely az egész államgépezetet, a köztulajdont, sőt részben a magántulajdont is fentartja, szükségképen be kell érnie szerényebb, közepesebb erkölcsiség állapotával. Végül azoknak, akik a mi mai társadalmunk hatalmi rendjét minden lényeges alapfeltételeiben képviselik, előre le kell mondaniok minden eredményes erkölcsreformról. Mert mi e lapokon közölt előbbi fejtegetéseinkből tudjuk, hogy minden társadalmi hatalmi viszony a neki megfelelő bünt természeti szükségszerűséggel előidézi.

A társadalom hatalmi viszonyainak átalakítása, a minden igazi erkölcsreform szükségszerű előfeltétele, csak kétféle módon következhetik be. Mindenekelőtt úgy, hogy a társadalom uralkodó hatalmi tényezőit, a minden erkölcsi bajok forrását, részint meggyöngítjük, részint célszerűbben szervezzük, mint eddig. Aztán pedig másodsorú új hatalmi

tényezők teremtése által, melyek a gyakorlati erkölcsöt, ahelyett hogy ártanának neki, magasabb fokra emelik. Mivel e tervek, javaslatok a jelen és a jövő jog- és államrendekbe nagyon mélyen belenyúlnak, azért itt természetesen csak legszélső körvonalaikban vázolhatok.

HETEDIK FEJEZET.

A népoktatás.

Egyike a legfontosabb hatósági intézményeknek, talán a legfontosabb a legtöbb európai országban a népiskola. A tételes törvények szerint nem tudományos, hanem vallás-erkölcsi; tehát a serdülő nemzedékkel első sorban nem a természeti és történelmi dolgokra vonatkozó igazságot közli, hanem benne mindenekelőtt az uralkodó hatalmi viszonyokat védelmezik. Tekintettel a hatalom megoszlására a katolikus országokban túlnyomóan az egyház érdekeit, a protestáns országokban meg az uralkodók érdekeit tolják előtérbe; a tulajdonjog intézménye, az előjogokkal felruházott nemzeti-ségek, állások és pártok is hatásos képviselőre találnak a népiskolában. Nem a tanulók érdekei, hanem az azon kívül álló hatalmi köröket gyakorolják a népiskolában a döntő befolyást.

Nem lehet szándékom a népiskola óriási feladatát e helyen csak felületesen is tárgyalni. Csak néhány töredékes észrevételnek lehet itt helye, melyek az előbb tárgyaltam kérdésekkel közvetlen összefüggésben vannak.

Ha elképzeljük, hogy a hatalmi tényezők, melyeket a

mai népképzésnek első sorban szolgálnia kell, a szocialisztikus társadalmi rend bevezetése által (III. 9.) el vannak törülve vagy hatásukban jelentékenyen meggyengítve, akkor az összes népoktatásban nagy úrnek kell támadnia. Ezt ki kell töltenie az u. n. minmagunk iránti kötelességek és az utódok iránt való kötelességek alapos oktatása által: amaz a gyermek- és ifjúkorban, ez a későbbi életkorban lenne helyén.

A gyermekek és az ifjú személyek oktatásának az úgynevezett minmagunk iránti kötelességekre különösen a célszerű táplálkozásról, ruházkodásról és lakásról, testi tisztaságról, a nyugalom és munka helyes felváltásáról szóló tanítást, egyszóval az egészségtan legfontosabb részeit kellene felölelnie. Ilyen oktatást a szocialisztikus állam minden habozás nélkül adhat serdülő polgárainak, míg a mai társadalmi rendünkben ez a néptömegek teljesíthetetlen igényeit ébresztené föl. A népoktatásnak e része bizonyára a leghatásosabbakhoz és a legtartósabbakhoz tartoznék; hiszen már ma sok jámbor lélek alig fél az istentől jobban, mint a bacillusoktól. S hogy a néptömegek az egészségtanban való alapos kiképzésének mily óriási eredménnyel kellene járnia, mutatja az a tény, hogy napjaink hiányos egészségügyi be rendezései is elegendők voltak arra, hogy a népesség halandóságát némely nagy városokban az előbbi századokkul összehasonlítva felényire, sőt még lejjebb szállítsák,¹⁾ — oly javulása a társadalmi állapotoknak, melylyel az összes álla-

¹⁾ Így Bécsben az évi halandóság tízévi átlag szerint 1800—1810 időközben 71-nél nem kevesebbet. 1890—1900. években csak 22:6-ot tett ki ezer lakosnál. Még világosabban lép előtérbe a halandóságnak óriási

mok s egyházak működésének eredményeit össze nem lehet hasonlítani.

Ami másodszer az utódok iránt való kötelességek tanítását illeti, ez oktatás az itt tárgyalandó nemi kérdések miatt kevésbé alkalmas az ifjú személyek, mint a későbbi életkor számára, amelynek oktatását a szocialisztikus államnak ép úgy kell szerveznie, mint a tulajdonképi ifjúság nevelését.¹⁾ E tanításnak kettős irányban kell mozognia. Először az érett ifjakat és leányokat kell arra oktatni, hogy a gyermeknemzés bűn, ha a szülők a mór, a szifilis s hasonló kóros körülmények állapotában leledzenek vagy ha tartós betegségekben szenvednek, melyeket tapasztalat szerint az utódokra is átvisznek. Ha a szocialisztikus állam, mint az északamerikai unió egyes államai, a súlyos, örökölhető betegségekkel terhelt személyeknek a házassági egybekelést egyáltalán meg akarja tiltani, akkor az ily oktatás volna a szükséges előfeltétel. Aztán pedig arra kellene oktatni az állam polgárait, hogy a teljes egészség állapotában is a gyermeknemzésben önként korlátokat állítsanak maguk elé, mivel a gyermekek túlságosan nagy száma nemcsak az egyes családoknak van ártalmára, hanem végül az összesség jólétére nézve is a legveszedelmesebb következményekkel jár. A szocialisztikus államban a gazdasági viszonyok nagy egyformasága mellett olyan oktatás sokkal kézzelfoghatóbbnak és eredményesebbnek, sikerebbnek bizonyulna, mint a jelenben, hol a félelmetes

leszállítása, ha az utolsó évszázadban a legrosszabb s a legjobb évet összehasonlítjuk, t. i. 1806—89:4 és 1902—19:2 a polgári népesség ezer lakosánál.

¹⁾ Menger: Neue Staatslehre. 2. Aufl. (1904.) III., 9.

gazdasági ellentétek az állampolgárok között a társadalmi dolgokban az általános oktatást csaknem lehetetlenné teszik. Mindez esetekben nem a társadalom hatalmi viszonyainak átalakításáról van szó, csak pusztá felvilágosításról; azért az ember hajlandó lenne gyakorlati sikeröket kétségbe vonni. Hiszen a kereszténység is, mint tudjuk, évezredek óta túlságos felebaráti szeretetet és más erényideálokat hirdetett anélkül, hogy ezzel erélyes hatást ért volna el. De itt épen nincs szó a tulajdonképi erkölcsiségről, az uralkodó hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodásról, mások számára való tevékenységről; ellenkezőleg itt csak oly cselekedeteket vehetünk tekintetbe, amelyeknek a pusztá önzésből kell eredniök, föltéve, hogy az ezzel összekötött következményeket figyelmen kívül hagyjuk. Ezeket az ismereteket azonban amaz oktatás által ép az egyesekkel kell közölni.

NYOLCADIK FEJEZET.

A politikai hatalmi rend demokratizálása.

A közmorál, mint tudjuk (1., 6.), általánosságban mélyen az egyéni morál alatt áll. Évezredek óta fáradoztak a vallásalapítók, az egyházak, iskolák, családok az egyesek erkölcsisége érdekében, de óvakodtak attól, hogy a közmorált megkritizálni merjék.

Általában sok kultúrországban csak a nagy francia forradalom óta lehetséges nyilvános ügyek szabad szellemű megbeszélése anélkül azonban, hogy az eddig a közösségek politikájára jelentékeny hatással volt volna. Nem lehet hát

csodálkozni, hogy az ember egyéni életének kicsiny ügyeiben rendesen közepes jóságú, a közélet nagy kérdéseiben vadállati ösztöneit tartózkodás nélkül kimutatja.

A közmorál eszménye akkor volna elérhető, ha minden faja, nemzetisége és állama a világnak teljes egyensúlyban volna, és ha az egyes államok is az ő birodalmaikban a hatalmat a közösségek közt oly célszerűen osztották volna fel, hogy ez sem más közösségek érdekkörébe, sem az egyes személyekébe zavarólag bele nem nyúlhatna. Ezt az eszményt természetesen sohasem lehet teljesen elérni. De minden állam önmagában is a közmorál legmagasabb kifejlődéséhez bizonyos közeledést elérhet, amennyiben a politikai és gazdasági hatalmat polgárai között lehetőleg egyformán felosztja vagy más szavakkal, amennyiben a politikai és gazdasági hatalmi rendet demokratizálja. A gazdasági élet demokratizálásáról a következő fejezetben lesz szó, itt csak néhány megjegyzést akarok tenni a demokratikus államformáknak az erkölcsi életre való hatásáról.

A politikai demokrácia lényege abban áll, hogy minden állampolgárnak, tekintet nélkül a műveltségre, állásra és vagyonra legalább utolsó elemzésben egyenlő politikai hatalma van, úgy hogy a közösségek s egyesek kezeiben sohasem egyesülhet túlságosan nagy és túlságosan tartós befolyás.

Ezért a közösségek nem élhetnek vissza oly mértékben hatalmi helyzetükkel, mint más államformák uralma alatt. Tényleg a közmorál a köztársaságban s a demokratikus monarchiában hasonlíthatatlanul magasabban áll, mint az arisztokratikusán színezett vagy az abszolutisztikus monarchiában. Csak korunk legfontosabb problémájára utalok:

a nemzetiségi harcra, mely Ausztriában, sőt magában Nagy-britanniában gyakran a legvadabb formákat ölti fel, míg Svájcban és az északamerikai egyesült államokban a nemzetiségek békésen megférnek egymással. A rangellentét is, mely nevezetesen az arisztokratikus katona-monarchiában gyakran a legborzasztóbb durvaságban tör ki s elég sűrűn az összes politikának ép a középpontját teszi, itt aránylag szelid s kiegyenlített.

De nemcsak a közmorál, hanem az egyéni morál terén is észrevehetjük a demokratikus államformák kedvező hatását. A hazugság, a túlságos hatalom állandó kísérője, itt csak sokkal kisebb szerepet játszik, s a gőgnek a demokrácia nem nyújt oly páratlan melegágyat, mint az arisztokratikus színezetű vagy az abszolutisztikus monarchia a maga hatalmi rendjével, mely a legalsó fokoktól kezdve a legfelső-bekig terjed, a maga rendjeivel, címeivel és kitüntetéseivel. Természetesen itt csak az állandó államformákról beszélek, mert a múltó politikai forradalmak az ember politikai életét csak kevésbé érintik.

Erkölcsmemesítő hatását a demokrácia sohasem fogja teljesen kifejteni, míg kebelében a tulajdonjog-rendszer által a birtok arisztokráciája mérhetetlen hatalmi helyzetével fenmarad. Csak ha ezt az arisztokratikus elemet a szocializmus eltörli vagy enyhíti, lehet remélni, hogy a jövő erkölcsi-sége a mai erkölcsi állapotokat jelentékenyen fölül fogja múlni.

KILENCEDIK FEJEZET.

A gazdasági hatalmi rend demokratizálása.

A gazdasági élet demokratizálása a szocializmus. Alapgondolata a létjog, melynek lényege abban áll, hogy a társadalom minden tagjának az emberhez méltó lét folytatására szükséges dolgokat és szolgáltatásokat a rendelkezésre álló eszközök mértéke szerint kiutalják, mielőtt másoknak kevésbé sürgető szükségletei kielégítést nyernek.¹⁾ A szocializmus tehát csak messzeható gazdasági egyformaságot akar elérni, nem az összes tagok teljes egyenlőségét. Természetesen vannak szocialisztikus rendszerek, melyek ez utóbbi célra is törekednek; de nagyon valószínűtlen, hogy valaha tartós érvényre fognak jutni.²⁾

A szocializmusnak tehát ép úgy, mint a politikai demokráciának, az érvényes közmorálra jelentékeny befolyást kell gyakorolnia. Az ő uralma alatt korunknak katonai, politikai és vallási ideáljai el fognak tűnni vagy erősen meggyengülnek és helyökre mint végcél az emberiség erkölcsi, tudományos és művészi tökéletesedése fog lépni.³⁾ Ma minden közösségnek első sorban azért kell erősnek lennie, hogy a saját érdekköreit fentartsa és az idegen érdekköröket meghódítsa; holnap beérheti azzal, hogy a maga és tagjai számára a legmagasabb elérhető tökéletességre törekedjék. Természetesen a közösségek közötti harc a szocializmus uralma

¹⁾ Menger: Neue Staatslehre, 2. Aufl. (1904) II., 7.

²⁾ Menger: Neue Staatslehre. I., 4. 11.

³⁾ Menger: Neue Staatslehre. III., 9.

alatt sem fog soha teljesen megszűnni, de bizonyára kevésbé kegyetlen és önző formákban jelentkezik,

Még sokkal mélyebb befolyást kell a szocializmusnak az egyéni morálra gyakorolnia, minthogy itt a politikától eltérően, az egyest a maga mindennapi életében lépten-nyomon kísérni fogja.

Mindenek előtt a szocializmus fog csak valóságos felebaráti szeretetet és testvériséget lehetővé tenni. Hasztalan prédikált a kereszténység két ezredév óta áradozó felebaráti szeretetet, holott egyidejűleg a tulajdon jogrendjét, a katonai államot, az abszolutizmust, szóval mindazokat az intézményeket megáldotta, melyek az embert embertől elválasztják. Csak ha a szocializmus a gazdasági ellentéteket enyhíti vagy megszünteti s ez által a társadalomban az elkülönítő válaszfalakat ledönti, ha az egész nép egy nagy, dolgozó közösségnek érzi magát, ahol a közös eredmény minden egyesnek is hasznát jelenti, csak akkor teremtjük meg a valódi emberszeretet kifejlődésére a legbiztosabb alapot. Természetesen az önzés ekkor is legkiválóbb rugója marad minden emberi cselekedetnek és sohasem fogja egy ember sem úgy szeretni számtalan felebarátait, mint önmagát; mindazonáltal a szocializmus uralma alatt az emberek lelkében tág tér nyílik a testvériség és felebaráti szeretet működésére.

De az erkölcsi élet más köreiből is mélyre nyúló hatásokat fog gyakorolni a szocialista társadalmi rend meghonosítása, így mindenek előtt a kapzsiság bűnére, mely széles elágazásaival talán mai társadalmunk legfontosabb rugójának tekinthető. A szocializmus a munka nélküli jövedelem megszüntetésével elvonná ettől legjobban tápláló talaját és a

társadalom összes osztályaiban elterjesztené a gondolkodásnak azt a józan és mértékletes módját, melyet hivatalnokok, katonatisztek és biztosan megszabott jövedelmű családok körében már ma is tapasztalhatunk (II., 7.). És a házasságon belüli és kívüli nemi *élet* teréről is legalább tökéletesen eltűnnék a legvisszataszítóbb és legerkölcstelenebb jelenség: a nemi érintkezés pénzért vagy pénzre való tekintettel.

A jog és erkölcs közötti régi kötelék tehát, mely a mi időnkben csaknem szétszakadt, a szocialista társadalmi rend behozatalával ismét szorosabbra fűződik. A középkori egyház előtt majdnem idegen volt a jog és erkölcs közötti ellentét; a még ma is érvényes egyházi törvénykönyvek, melyek a 12—14. századból erednek, jogi és erkölcsi szabályokat tarka összevisszaságban tartalmaznak. Idővel a jog egy hatalmas, a legkisebb részletekig kidolgozott szervezetté fejlődött, míg az erkölcs tan egy nyomorúságos, a gyakorlati életben kevésre becsült függelékke süllyedt. Ezen nem szabad csodálkoznunk, mert a jog és a kereszténység hivatalos erkölce folytonosan a legdurvább ellentmondásban mozogtak. Csak a szocialista társadalmi rend behozatalával fog ismét az erkölcsiség két nagy köre, a kikényszeríthető jog és a ki nem kényszeríthető morál, egy összhangzó, ellentmondás nélküli egységbe összeolvadni.

TIZEDIK FEJEZET.

A nyilvános vélemény szervezése.

E lapoknak már egyik előbbi szakaszában (I., 3.) rámutattam a nyilvános közvéleményre, mint az erkölcsiséget szülő tényezők egyikére. Tényleg a közvélemény társadalmi hatalmi viszony, mely a vallásos dogmahittől teljesen független s csaknem mindenütt kifejti hatását, ott is, hol a többi erkölcsi hatalmi tényezők, különösen a, z állam és az egyház, befolyásukat megtagadják. A szervezés fejlesztésében azonban eddig természetesen csak hiányos nyomokra akadunk, de az ez irányban való alapos változás után mint egy teljesen új, nem is sejtett erejű társadalmi hatalmi viszony jelentkeznek.

A közvélemény erkölcsi reform céljából való ilyen újjászervezésének alapvonalait már „Új államtan“-omban körülbelül kifejtettem.¹⁾ E szerint a szocialista államnak független szervek által helyi jellegű hivatalos újságokat kell kiadatnia, amelyeknek felhasználására erkölcstelen cselekvényekkel szemben, melyek a közjó ellen irányulnak, minden állampolgárnak, különben pedig csak a károsítottnak van igénye. A pusztá erkölcs lényegének megfelelően csak az erkölcstelen cselekedet nyilvánosságra hozásának volna helye, más büntetést nem kellene mérni az elkövetőre. A törvényhozásnak kellene egyes esetekben meghatároznia, mi-

¹⁾ Menger: Neue Staatslehre II. Aufl. 1904 I., 8.

kor szükséges a közzététel előtt az igazságnak bizonyítása és utána mikor van helye a valótlanítás bizonyításának.

Ugyanazt a célt az által is el lehetne érni, hogy az erkölcstelen cselekedetet, mely idegen érdeket sért, a község nyilvános gyülekezeteiben vagy különleges összejöveteleken közölnék és megbeszélnék. Ilyen intézmény kritícizmus név alatt Észak-Amerika egyes kommunista községeiben hosszú időn át fennállott.

Nem egy ember idegenkedni fog attól, hogy ez intézmények az egyéni élet számos cselekedetét, melyek eddig szigorúan titokban maradtak, a nyilvánosságnak kiszolgáltatassák. Hozzá vagyunk szokva a jog terén magánjogainkat, az erkölcs terén magán- és családi életünket bezárt, minden idegen támadásra nézve hozzáférhetetlen területnek tekinteni. De miként a szocialista társadalmi rend létesítésével az összes magánjogok nyilvánosakká változnak, úgy magán- és családi életünk cselekedeteinek is nyilvánosságra kell jutniok, amennyiben idegen érdekkörökbe zavarólag behatnak s ilyenképen távolabbi rétegekre nézve is jelentőséggel bírnak.

Egyáltalán a szocialista társadalmi rendben a morál, a ki nem kényszeríthető erkölcsösség, az emberek békés együttélésnek sokkal jelentősebb tényezője lesz, mint jelenleg. Mai világrendünkben a nagy néptömegek cselekvését túlnyomóan a legsürgetőbb anyagi szükségletek irányítják; aki nem működik pontosan a gazdaságilag hatalmasok parancsai szerint, az biztosra veheti, hogy a legkeservesebb nyomorba jut. Tényleg a mi társadalmunkban csaknem kizárólag az éhség ostora uralkodik. Innen van az, hogy az emberek társadalmi viszonyain csaknem kizárólag egy szigorú,

a legapróbb rendeletekig kidolgozott jogrend uralkodik, amely mellett mindenestre prédikálnak egy fellengző morált is minden különös haszon és különös figyelemre méltítás nélkül. A szocialista társadalomban ellenben, amelyben az egész nép egyszerre munkaadó és munkás, a morálnak hasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségre kell emelkednie és a jogrend mellett, mint egyenlő rangú testvérnek kell működni. Valóban helyén való lenne, hogy a szocialista theoretikusok ezt a nagy változást idejekorán figyelembe vegyék.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Végszó.

Láttuk az előző lapokon, hogy a szocialista társadalmi rendnek a gyakorlati erkölcsiséget minden téren magasan fölébe kell emelnie az eddig elért foknak. És mégis úgy régebben, mint most is azt vetik ellen a szocialista törekvéseknek, hogy az állam és társadalom erkölcsi alapjait iparkodnak ledönteni. Mi, akik tudjuk, hogy ez a hazugság mindenütt a hatalom sarkához tapad, ezen a vádon nem csodálkozhatunk. Hiszen a kereszténységnek is, mely a pogányság fölött a 4. században kivívott győzelméig bizonyos joggal nevezhette magát a szeretet vallásának, erabergyűlöletet hánytak szemére az uralkodó rómaiak.¹⁾

A nyugati kultúrvilág erkölcsi fejlődésében három szakaszt különböztethetünk meg: először a népvallások ko-

¹⁾ Tacitus: Annal. XV., 44.

büntetését majd elnyeri. Ellenben a szocializmus a társadalom hagyományos hatalmi viszonyait úgy átalakítja, hogy a megváltoztatott hatalmi rendből szükségszerűleg egy magasabb erkölcsi életnek kell sarjadnia. Mert így remélheti a szocializmus, hogy oly erkölcsiséget teremtsen, mely a vallásos gondolkodás visszahatásai ellen biztosítva van és ezért az emberiség erkölcsi ideáljaihoz vezető szakadatlan fejlődésre képes lesz.

Jelenleg a szocialista morál nekünk egy tisztán emberi, a vallásos dogmahittől teljesen megszabadított erkölcsiség legmagasabb ideálját jelenti. De óvakodjunk attól, hogy a keresztény egyház csalhatatlanságának elbizakodottságába essünk és átadjuk magunkat annak az agyémnek, hogy a világtörténelem az emberi erkölcs problémájáról valaha az utolsó szót kimondja.

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés. Írta Somló Bódog dr	III—X
A szerző előszava	XI—XIII
Első könyv. Az erkölcs, mint a hatalom hatása. — A közös- ségek erkölcsé	XV
Első fejezet: Erkölcs és hatalom	1—3
Az akarat szabadság, mint a hagyományos erkölcs alapja; — megszünése a társadalmilag fontos cselekvéseknél; — viszonya a jelentéktelen cse- lekvésekhez; — az erkölcs tan lényege.	
Második fejezet: Az erkölcs lényege	3—7
Alkalmazkodás a társadalom hatalmi viszonyai- hoz; — történelmi személyek; — közönséges em- berek; — az erkölcsi világnézet változása.	
Harmadik fejezet: A társadalom hatalmi vi- szonyai	7—14
1. Állam- és jogrend; a fajok és nemzetiségek; — 2. az egyház; — 3. az élethivatások; — 4. a pár- tok; — 5. mások véleménye a cselekvőről, neve- zetesen a közvélemény; — 6. e hatalmi viszo- nyok ellentéte.	
Negyedik fejezet: A hatalmi viszonyok válto- zása	15—18
A hatalmi viszonyok és az erkölcsi megítélés vál- tozása; — Brutus és Cassius, Harmodios és Aris- togeiton; — e változás befolyása a hatalmi té- nyezőkre.	
Ötödik fejezet: A lelkiismeret	18—22
A lelkiismeret lényege; — I. Napóleon lelkiisme- rete; — törvényes uralkodóházak származékai; — a lelkiismeret történelmi feltételezettsége.	
Hatodik fejezet: Közösségi és egyéni erkölcs	22—24
Közösségi és egyéni erkölcs; — a közösségek fa- jai; — elválasztás az egyéni érdekektől.	

H e t e d i k f e j e z e t : Az állatok.....	24—27
Az állatok alárendeltsége; — kizárásuk a társadalom jogi és erkölcsi védelméből; — a buddhizmus enyhébb álláspontja.	
N y o l c a d i k f e j e z e t : A fajok és nemzetiségek	27—29
A faj eszménye; — a fajok és nemzetiségek hátrányos befolyása; — eszköz ennek elhárítására.	
K i l e n c e d i k f e j e z e t : Állam és egyház	29—33
Az állam felsőbbsege az egyház fölött; — a legfőbb állami hatalom birtokosainak mentessége a hagyományos erkölcsi parancsok alól; — a köznépkori egyház analóg helyzete; — a hatalom alantasabb birtokosainak helyzete.	
T i z e d i k f e j e z e t : Társadalmi osztályok és élethivatások	33-35
Az osztályoknak az állam alá rendeltsége; — születési és foglalkozási osztályok; — a születési osztályok hatalma és erkölcstelensége; — az élet-hivatások; — az osztályérdek hatása áltá- lában.	
T i z e n e g y e d i k f e j e z e t : A pártok	36—37
A pártok lényege; — a harmincéves háború; — a népies pártok; — a pártszellem túlhajtásai.	
T i z e n k e t t e d i k f e j e z e t : Átmenet az egyéni erkölcsre	38—39
A közösségek mentessége a hagyományos erkölcsi parancsok alól; — e tétel bizonyítása nagy történelmi eseményekkel; — átmenet az egyéni erkölcsre.	
Második könyv: Az egyéni erkölcs	41—42
Első f e j e z e t : Akarat és cselekvés	43—46
Akarat és cselekvés; — a közösségek akarata; — az egyesek akarata; — a jóakarat túlbecstülése a vallásokban; —és a vallásos-bölcsészeti erkölcsrendszerekben (Kant); — a tisztán emberi erkölcs álláspontja.	
M á s o d i k f e j e z e t : Az egyéni erkölcs lényege.....	46 — 49
Különbség a közösségi és egyéni erkölcs között; — e különbség alapjai; — az eddigi erkölcsi fogalmak elvetése.	
Harmadik f e j e z e t : Az utódok veszélyeztetése	49— 52
Az erények és bűnök teljes felsorolásának elvetése; — minmagunk és mások iránti kötelességek; — az öngyilkosság; — kötelességek az utódokkal szemben.	
N e g y e d i k f e j e z e t : A felebaráti szeretet . .	52—56
Az emberek közötti általános viszony áradó fel-	

fogása az erkölcsi rendszerekben; — a világval-
lások helyzete; — a keresztény felebaráti sze-
retet; ellentmondás az erkölcsi parancsok és a
gyakorlat között; — a társadalom hatalmi viszo-
nyainak uralma: — Konfucius.

Ö t ö d i k f e j e z e t: A hazugság 56–65
A hazugság messzeterjedő uralma; — nyilvános
és magánhazugság; — 1. a politikai hazugság;
— 2. a vallásos hazugság; — 3. a tudományos
hazugság; — 4. a magánhazugság; — a hazugság
eredete a társadalom hatalmi viszonyaiban; —
Kant nézetei.

H a t o d i k f e j e z e t: A hamis eskü..... 62–64
A hamis eskü és hamis vallomás; — a hamis
eskü; — a hamis vallomás.

H e t e d i k f e j e z e t: A kapzsiság..... 65–70
A kapzsiság a szocialista társadalmi rendben; —
a munkabér és a munka nélküli jövedelem; —
a kapzsiság gyöngye kifejlődése a megszábotott jö-
vedelmű néprétegeknél; — küzdelem a munka
nélküli jövedelemért — küzdelem féktelensége.

N y o l c a d i k f e j e z e t: A szüzesség..... 70–72
A szüzesség megbecsülése a három világvallás-
ban; — a regényes szerelem; — a közönséges
szerelem függősége a társadalom hatalmi viszo-
nyaitól.

K i l e n c e d i k f e j e z e t: A gőg..... 73–76
A gőg lényege; — a cézári örület; — a gőg a ma-
gasabb és középső társadalmi rétegekben, a stre-
berség; — az alsó néposztályok alázatossága; —
a gőg enyhítése a társadalom demokratizálásával.

Harmadik könyv: Az erkölcsi állapotok megjavításáról 77–78

Első f e j e z e t: Bevezető megjegyzések 79–82
Az erkölcsi állapotok megjavulása a társadalom ha-
talmi viszonyainak változtatásától függ; — ma-
gasabb erkölcs prédikálása; — e két tényező vi-
szonya az izlamban, a kereszténységben, és a
buddhizmusban.

M á s o d i k f e j e z e t: A keresztény erkölcsstan 82–87

A vallásalapítók nehéz helyzete; — Krisztus figye-
lembe veszi a társadalom hatalmi viszonyait; —
az erkölcsstan függősége a hatalmi viszonyoktól
általában.

H a r m a d i k f e j e z e t: Kant erkölcsstana 85–88
Kant és kora társadalmának hatalmi viszonyai; —
általános tanaiban a nép barátja — a részletekre

- vonatkozó nézeteiben a nép ellensége; — erkölcs-
tan az átlag-ember számára.
- N e g y e d i k f e j e z e t:** A tőlvilág..... 88—91
- A tőlvilág a bölcseszetben és a vallásban; — a tőlvilágról való nézetek politikai jelentőségének tagadása; — az erkölcs kizárólag a társadalom hatalmi viszonyaitól függ.
- Ö t ö d i k f e j e z e t:** Nietzsche erkölcstana 91—95
- Az erkölcs egyfajta az európai-amerikai művelődés körében; — mai hatalmi rendünk arisztokratikus jellege; — Nietzsche moráljának jellemzése; — Nietzsche tévedései.
- H a t o d i k f e j e z e t:** Az erkölcsi állapotok javítása általában..... 95—98
- Az erkölcsi élet, mint tömegjelenség, a társadalom hatalmi viszonyainak eredménye; — kivételes természetek; — az erkölcsi állapotok megjavítása a hatalmi viszonyok átalakításával; — ennek céljai.
- H e t e d i k f e j e z e t:** A népoktatás..... 98—103
- A népoktatás, mint rendőri intézmény; — a népoktatás hiányai a társadalom hatalmi viszonyainak érvényesülőse folytán; — a hiányok pótlása az u. n. minmagunk iránti köteleességek; — és az utódok iránti köteleességek tanításával.
- N y o l c a d i k f e j e z e t:** A politikai hatalmi rend demokratizálása 101—103
- A közösségi erkölcs alacsony állása; — a politikai demokrácia jótékony hatása a közösségi erkölcsre; — az egyéni erkölcsre.
- K i l e n c e d i k f e j e z e t:** A gazdasági hatalmi rend demokratizálása..... 104—106
- A szocializmus lényege; — befolyása a közösségi erkölcsre; — és az egyéni erkölcsre; — közelebbi kapcsolat jog és erkölcs között.
- T i z e d i k f e j e z e t:** A közvélemény szervezése . . . 107—108
- A közvélemény szervezetlen állapota a jelenkorban; — egy szervezés terve; — a magánélet föltétlen elzártságának tagadása; — az erkölcs nagyobb fontossága a szocialista társadalmi rendben.
- T i z e n e g y e d i k f e j e z e t:** Befejezés 109—115
- A szocializmus nem dönti romba az erkölcsi rendet; — az erkölcs, a népvallások; — a kereszténység; — a szocializmus uralma alatt; — kilátás a jövőre.